

Politika és hadügy a Habsburg-uralom idején (1699–1790)

I. Lipót. Korabeli olajfestmény

eperjesi véstörvényszék • 1687. február elején Antonio Caraffa császári tábornok elnöklétével Eperjes székhellyel megalakult, 12 tagú rendkívüli bíróság. Célja a Thökölyvel szimpatizálók megfélemlítése. (A törvényszék működésével párhuzamosan folyt a Zrínyi Ilona által védelmezett Munkács császári ostroma.) A bíróság ítélete alapján március–május hónapban 24 perbe fogott protestáns vallású

nemes urat és gazdag városi polgárt végeztek ki, vagy halt bele a kínzásokba. A pozsonyi országgyűlésen elhangzott tiltakozások hatására (és az örökös királyság elfogadásának reményében) I. Lipót 1687. november 3-án elrendelte megszüntetését. Eperjesen a kivégzés helyén az áldozatok nevét emléktábla örökíti meg a következő szöveggel: „Istent imádni s hazát szeretni tőlünk tanuljatok”. [BJ]

AZ ÁLTALÁNOS ELÉGEDETLENSÉG OKAI

A bécsi udvarnak a török kiűzetését követő kormányzati módszere széles körű visszatetszést keltett. A rendek már a Buda visszafoglalását követő évben (1687) kénytelenek voltak lemondani szabad királyválasztói jogukról és az Aranybulla nevezetes ellenállási záradékáról, amely jogtiprás esetére biztosította számukra az uralkodóval való törvényes szembeszegülés lehetőségét.

Ezeket a törvényeket nem kizárólag I. Lipót katonai sikerei miatt fogadta el az országgyűlés. Ezt megelőzően ugyanis Antonio Caraffa császári tábornok **Eperjesen véstörvényszéket** állíttatott fel, amelynek ítélete nyomán Thököly-párti összeesküvés vádjával 24 nemes és városi polgárt végeztetett ki.

A társadalom széles rétegeinek ellenszenvét váltotta ki az is, hogy a Belgrádot 1690-ben visszafoglaló oszmán haderő elől menekülő szerbeket (rácok) úgy telepíttette le Magyarországon I. Lipót, hogy mentesültek az állami és egyházi adózástól, valamint a földesúri robotkötelezettségtől. Így jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek a jobbágyoknál. A határőrvidéki szervezet keretébe integrált területükre pedig nem terjedt ki a magyar kormányzások és vármegyék hatásköre.

Az egykori hódoltsági területet a bécsi udvar újszerzeménynek tekintette, amellyel a fegyveres hódítás jogán szabadon rendelkezhet. 1690-ben Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissio*) is felállítottak a visszafoglalt területen fekvő családi örökségükért jelentkezők jogigényének elbírálására. Csak megfelelő hitelességű dokumentum bemutatása, feltétlen királyhűség és általában a birtok 10%-át kitevő, úgynevezett fegyverváltási összeg kifizetése esetén juthatott hozzá az igénylő. Csakhogy a megállapított tarifa sokszor meghaladta a szegényebb nemesek anyagi lehetőségeit.

Bécs elérkezettnek látta az időt a minél teljesebb vallási egység kialakítására is, ami a hatékonyabb kormányzás egyik fontos feltétele volt. 1701-ben az újszerzeményi terület egészén tilalmazták a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot, s jezsuita segítséggel kieroszakolták a görögkeleti (ortodox) románok és rutének (másképpen ruszinok vagy kárpátukránok) egy részének unióját a római katolikus egyházzal. Így jött létre a görög katolikus vagy unitus egyház.

1696-ban a Magyar Kamarát hivatalosan is az Osztrák Udvari Kamara fennhatósága alá helyezték. Még 1690-ben átszervezték a Magyar Kancelláriát, s mellőzték véleményét a hazai birtokadományozásoknál is. Így történhetett meg, hogy a középkor óta királyi birtoknak

számító, a nádor jogi és katonai igazgatása alá tartozó, kiterjedt önkormányzattal rendelkező Jászságot és Kunságot mint újszerzeményi területet 1702-ben elzálogosították a Német Lovagrendnek, ami földesúri joghatóság alá helyezést jelentett. A kormányzat igyekezett felszámolni a hajdúkváltságokat arra hivatkozva, hogy adományozásuk a török elleni harchoz kötődött. Így az addig hajdúszabadságnak örvendő jobbágyság visszakényszerültek a robotoltató gazdaság, a földesúri fennhatóság keretei közé. Ha mindezekhez hozzávesszük a feleslegessé vált, számos felrobbantott várból elbocsátott, létalapját veszített katonaságot, valamint a jobbágyságot ország-szerte sújtó, katonai beszállásolással kapcsolatos élelmezési terheket (porció), nem meglepő, hogy több hasonló jellegű előzmény után paraszti elégedetlenség indította útjára 1703-ban a Rákóczi-szabadságharcot is.

Gyalogos és lovas hajdú. Fametszet, 1600 körül

II. Rákóczi Ferenc.
Mányoki Ádám festménye, 1705

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

A mozgalom tömegbázisát a hajdúk, a végvárakból elbocsátott katonák, az egykori thökölánusok és a súlyos adóval megterhelt jobbágyság tette ki, de a politikai és katonai vezetés nemesi kézben volt. Az egyes falvak, vidékek lakossága egy-egy kuruc szervező működése nyomán fogott fegyvert. Belőlük, továbbá a Bercsényi Miklós gróf főgenerális által francia segélypénzen felfogadott zsoldosokból jött létre a kuruc sereg magva. A kezdetben a katonák által választott parancsnokokat hamarosan Rákóczitól kiküldött hadfogadó tisztek, kinevezett ezereskapitányok váltották fel. Annak arányában, ahogy mind nagyobb területek kerültek a felkelők ellenőrzése alá, egyre nagyobb számban csatlakozott a köznemesség, a vármegyei vezető réteg s a kelet-magyarországi arisztokrácia is.

1703 szeptemberében Rákóczi a reguláris hadsereg-szervezés érdekében *Edictum Militare* címmel fegyelmi hadbírói utasítást és tábori rendtartást adott ki, majd 1704 augusztusában kibocsátotta a vetési pátenst, amelyben a fegyvert ragadott jobbágyságnak és közvetlen családtagjaiknak felmentést ígért a földesúr számára teljesítendő kötelezettségek alól. Az ónodi országgyűlés (1707) cikkelyezte be a kuruc hadsereg egységes hadiszabályzatát, a *Regulamentum Universalét*, amely

az első ilyen jellegű szabályozás volt a hazai katonaság történetében.

Kifejezetten reguláris hadak szervezésére a fejedelem 1705 elején adott utasítást. Ettől kezdve a kuruc sereget irreguláris és reguláris hadak alkották. Az előbbieket zömét az úgynevezett mezei hadak tették ki. Ezekben szolgált a szegényebb nemesség is. Az irreguláris hadak fegyveresei nem részesültek rendszeres kiképzésben, fegyverzetük, felszerelésük a katonák tulajdona volt, s többnyire zsákmányszerzésből tartották fenn magukat. A folyamatos és tervszerű kiképzésben

részesülő reguláris hadakat a legjobb mezei ezredek regularizálása vagy toborzás útján hozták létre. Ezekbe sorozták be az egyes vármegyék által portaszám szerint kiállított hajdúkat, az úgynevezett telekkatonaságot is. A reguláris hadak közül kiemelkedtek Rákóczi udvari ezredei, melyeket a fejedelem állandóan maga körül tartott. Egy tervezett, de meg nem valósult katonai akadémia magvaként hozta létre 1707-ben a nemesifjak társaságát, melynek maga lett az ezredese.

A felszerelés, a ruházat előteremtése, valamint az ételmezés és a rendszeres zsoldfizetés biztosítására

Bercsényi sógora, Csáky István gróf irányítása alatt hadbiztosságot hoztak létre, amely a roppant nehézségek miatt nem tudott maradéktalanul megfelelni az elvárásoknak. A hősi halált halt katonák özvegyeit többnyire háromhavi zsolddal vagy egyévi adómentességgel igyekeztek kárpótolni.

A kuruc hadsereg, mely a szabadságharc első szakaszában mintegy 70 000, a hanyatlás idején pedig 30 000 főből állhatott, gyalogságra, lovasságra és tüzérségre tagolódott. A hazai katonai hagyományok a lovasságot tették fő fegyvernemmé. 1705 végén 52 lovas- és 31 gyal-

Kurucok és labancok harca. Vízfestmény, 18. század

gosezrede volt Rákóczi-nak, a tüzéség azonban mindössze 6 századból állt. A portyázó kuruc harcmódot a meglepetés-szerű rajtaütés és a széles, laza hadrendben való támadás jellemezte. A császári sereg viszont zömmel gyalogosokból állt, s hadviselésében nagy szerepet szántak az erődítményeknek, melyekkel szemben csak a gyalogságnak lehetett esélye. A kisszámú kuruc mezei és vártüzéséget francia tisztek irányították. A felkelők 1705-ben Szécsénybe összehívott országgyűlésén az abszolutizmus ellentétét képező rendi szövetséget, úgynevezett konföderációt

hoztak létre, s **II. Rákóczi Ferencet** a magyarországi konföderált rendek vezérlő fejedelmévé választották. Ugyanott megfogalmazták az uralkodóval való megegyezés feltételeit is: külföldi hatalmak garanciája mellett követelték az alkotmány megerősítését, s az 1687. évi országgyűlésen feladott szabad ellenállási és királyválasztási jog visszaállítását.

I. József király 1706-ban csupán időnyerés céljából volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni, így azok eredménytelenül szakadtak meg. A fejedelem hiába reménykedett hatékonyabb külföldi katonai segítségben. Legrégibb és a császár hátában kirobbanat diverzióban legközvetlenebbül érdekelt szövetségese, XIV. Lajos francia király, valamint az őt támogató bajor választófejedelem együttes katonai veresége nyomán már 1704-ben füstbe ment Bécs városának a kurucok közreműködésével való körülzárási terve. Mint-hogy pedig Rákóczit még szövetségesei is vonakodtak szuverén fejedelemnek elismerni, e körülmény rontotta esélyeit diplomáciai tekintetben is. A mind nyomasztóbbá váló anyagi nehézségek miatt Rákóczi kénytelen volt az 1707-ben Ónodon tartott kuruc országgyűlésen a nemességet is rászorítani az adófizetésre, meglehetősen drámai előzményeket követően. Az uralkodóval megegyezni kész Turóc megyei követek ugyanis ott nyíltan kifejezésre juttatták az alkudozások megszakítása miatti elégedetlenségüket, ezért lekaszabolták őket. Ezt követően immáron elfogadtathatta Rákóczi a Habsburg-ház trónfosztását és a szabadságharc idejére szóló nemesi adózást. 1708-ban Trencsénél a kurucokat ért katonai vereség után azonban a szabadságharc hanyatlása megállíthatatlannak bizonyult,

Zászló II. Rákóczi Ferenc címerével

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) • I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, 1694-től Sáros vármegye örökös főispánja, a magyarországi szövetkezett rendek vezérlő fejedelme (1704–1711), a Habsburgok elleni szabadságharc (1705–1711) vezére. Megözvegyült anyjának Thököly Imrével kötött második házassága Zrínyi Ilonát is a Thököly vezette Habsburg-ellenes felkelés részesévé tette. Anyja oldalán tartózkodott a gyermek Rákóczi is a császáriak által 1685 és 1688 között körülzárt Munkács várában. Ennek feladása után elszakították anyjától és nővérétől, s a gyámjául kijelölt Kollonich Lipót bíboros döntése alapján a csehországi Neuhaus (Jindřichův Hradec) jezsuita kollégiumába, majd pedig a prágai egyetemre került tanulni.

Rákóczi 1692-ben Bécsben telepedett le, ahonnan egyéves itáliai utazásra indult. 1694-ben feleségül vette Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnőt, akivel Magyarországra költözött. Az 1697. évi hegyaljai felkelés parasztvezetőinek megkeresését még visszautasította, de a mozgalommal való leszámolás és a szomszédos hirtokos, Bercsényi Miklós Ung vármegyei főispán hatására titokban XIV. Lajos francia király segítségét kérte uralkodója ellen. Tervének elárulása a bécsiújhelyi börtönbe juttatta 1701-ben, ahonnan fél év múlva segítséggel megszökött, és Lengyelországba (Varsó, Brezán) menekült. Innen tért vissza 1703-ban Magyarországra, és az őt felkereső tiszaháti felkelők kérésére élére állt a kibontakozó felkelésnek. 1711 februárjában orosz katonai támogatás szerzése céljából Lengyelországba távozott, s ott érte a szatmári megállapodás híre. 1713-tól 1717-ig Franciaországban (Párizs, Grosbois), majd a Portának a Habsburg Birodalommal szemben élőző ellenségeskedése miatt kapott szultáni meghívásnak eleget téve Törökországban (Jenikő, majd Rodostó) telepedett le. Hamvait 1906-ban hozták haza, s helyezték el a kaszai Szent Erzsébet-templomban. [KJ]

II. Rákóczi Ferenc hercegi pecsénymója

I. József arcképe. Olajfestmény, 1700 körül

s Rákóczi nemesi ellenzéke is mind tömegesebbé vált a szabadságharc táborán belül. A katonának állt jobbágy szolgálati idejére személyre szóló mentességet kapott a földesúri terhek alól, amit a birtokosok eleve nem néztek jó szemmel. Pedig a jobbágyság ennél többre, a hajdúszabadságra vágyott, amit a korábbi ígéretek ellenére sem kapott meg, s emiatt mindinkább vonakodott részt venni a harcokban. A kuruc seregben megindult bomlás hozzájárult a szabadságharc hanyatlásához, amit a fejedelem 1708-ban a sárospataki országgyűlésen a mindvégig harcoló jobbágyok számára megígért hajdúszabadság megcsillantásával igyekezett megállítani. Csakhogy ez már későn jött ahhoz, hogy meggátolhassa a megindult folyamatot. Ráadásul a birtokos nemesség nem igyekezett kihirdetni a megyékben a saját érdekével ellenkező törvényt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a felkelők táborán belül felszínre kerülő társadalmi ellentétek feloldhatatlansága miatt a szabadságharcnak hosszabb távon még a Rákóczi számára kedvező külpolitikai helyzetben sem lehet esélye.

1710 telén–1711 tavaszán a magyarországi császári hadak főparancsnoka, Pálffy János gróf tárgyalásokat folytatott a mind kisebb területre szoruló felkelők megbízottjával, Károlyi Sándor kuruc generálissal, mígnem sikerült a körülményeket tekintve meglehetősen kedvező feltételekben megállapodniuk. Hűségeskü fejében valamennyi felkelőnek kegyelmet ígértek. Nemcsak az esküt tevő nemesek szerezhették vissza a szabadságharc alatt elkobzott

birtokaikat, hanem az elesettek özvegyei, árvái is. A háború során Rákóczi seregében tiszti rangra emelt jobbágy származású katonák kiváltságait továbbra is biztosították. A kormányzat ígéretet tett a rendi intézmények törvényes működtetésére.

Károlyi Sándornak Rákóczi csak tárgyalásra adott megbízást, megállapodásra azonban nem. A fejedelem külföldi szövetségesei közbenjárásától a fentieknél több eredményt remélt. Csakhogy ügyének sem leghatalmasabb pártfogója, a francia király, sem legközelebbi

fejedelmi jóakarója, az orosz cár nem nyújthatott segítséget, mert maguk is háborút viseltek (Oroszországot éppen török haderő támadta meg). Rákóczi árulónak tartotta Károlyit, amiért a Szatmár megyei majtényi mezőn a megadás jeleként földbe szúratta a kuruc zászlókat. Pedig ennél kedvezőbb feltételeket a kuruc hadsereg szorongatott állapotában és az adott külpolitikai helyzetben aligha lehetett remélni, míg a kapituláció elmaradása esetén a bécsi udvar részéről komoly esélye volt a katonai leszámolásnak.

A SZATMÁRI MEGÁLLAPODÁS ÉRTÉKELÉSE

A szabadságharc e megállapodással elérte a legtöbbet, amire függő helyzetében s az adott nemzetközi erőviszonyok közepette a korabeli Magyarországnak lehetősége volt: a török kiűzése után a Habsburg Birodalomba való alárendelt helyzetű beillesztésének módosítását. Mindezt úgy, hogy a dinasztia is elérte célját: korábbi, ellenállást kiváltó próbálkozásai után végre sikerült Magyarországot politikai tekintetben birodalma szerves részévé tennie. Ily módon, mivel mindkét fél legfőbb törekvése megvalósulhatott, maradandóvá válhatott e kompromisszum, mely hosszú távon is életképesnek bizonyult.

II. Rákóczi Ferenc 20 polturás érme, 1706

A majtényi fegyverletétel. Korabeli rézmetszet

spanyol örökösödési háború (1701–1713/1714) • II. (Habsburg) Károly spanyol király örökségének utódlásáért tört ki Franciaország és a Habsburg Birodalom között. Az előbbi fő szövetségese Bajorország, az utóbbié Anglia, az Egyesült Tartományok (Hollandia) és Portugália

volt. A háborút az 1713-ban megkötött utrechti, illetve az 1714-ben aláírt rastatt/badeni békekötés zárta le. E megegyezések értelmében került a Habsburg Birodalomhoz többek között Belgium (Osztrák-Németalföld), Lombardia és a Nápolyi Királyság. [KJ]

AZ ORSZÁG POLITIKAI BEILLESZTÉSE A HABSBURG BIRODALOMBA

A szatmári megállapodás évében trónra lépő III. Károly (1711–1740) megtartotta az egyezményben foglaltakat. Eerre az elhúzódó **spanyol örökösödési háború** is rákényszerítette, mely továbbra is lekötötte hadereje jelentős részét. Az ezt 1713-ban lezáró utrechti béke végül jelentős területekkel gyarapította birodalmát: többek között Dél-Németalföldet és Lombardiát szerezte meg, a csak átmenetileg birtokolt területeket nem is számítva.

Szétszórtan elterülő országaiban a kormányzati hatékonyságot biztosító központosítást éppen ezért úgy kellett végrehajtania az uralkodónak, hogy viszonylag ke-

vés ok legyen a tiltakozásra. Magyarországon több alkalommal összehívta az országgyűlést, amely ha királyt többé nem is, nádort viszont többnyire választhatott e tisztség megüresedése esetén, akinek elnöklete alatt működött az 1724-ben Pozsonyban megszervezett Helytartótanács. 1715-ben az udvar előterjesztésére született ugyan törvény állandó hadsereg fenntartására szolgáló adóról, de a rendek elérték, hogy a nemesi felkelés továbbra se szűnjön meg, hiszen adómentességük jogi alapját ez biztosította. Az 1740-ben szervezett három magyar, egy horvátországi és egy erdélyi főhadparancsnokságot persze az összbirodalmi hatáskörű Udvari Haditanács alá rendelték.

1711 után nem beszélhetünk önálló hazai hadügyről. A magyar katonákat a császári hadseregbe tagolták be. A Habsburg Birodalomnak már a harmincéves háború (1618–1648) óta volt állandó hadserege. Az ezredeket 3–4 zászlóaljba osztották, mely utóbbiak egyenként 3–3 osztályból álltak, századossal az élükön. A szá-

III. Károly arcképe. Olajfestmény, 1730 körül

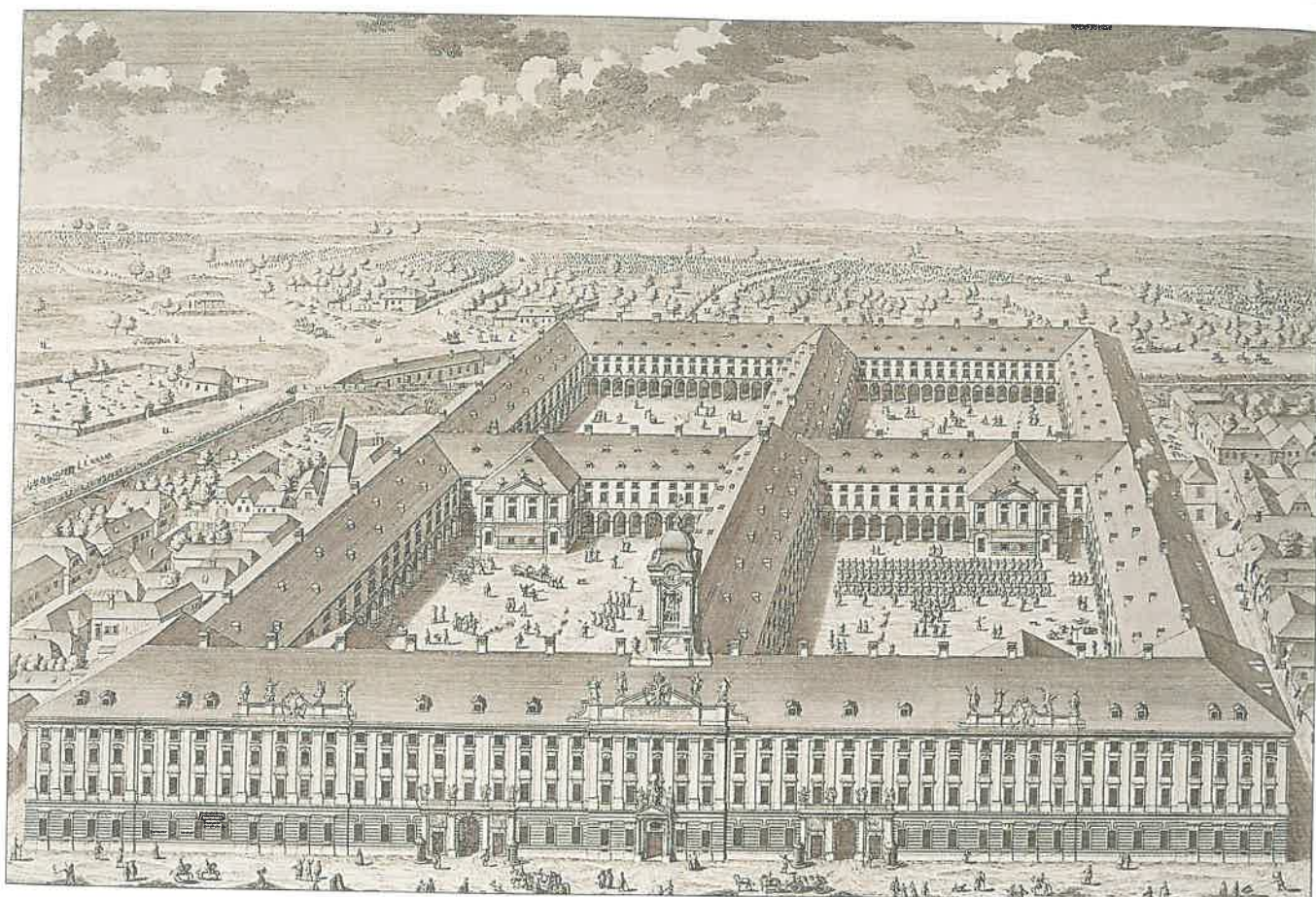

zados alá egy hadnagyot vagy zászlóst és egy strázsamestert (később őrmestert) rendeltek. A császári gyalogságnál 1710-ben gyöngyszürke egyenruhát vezettek be, amiből később a fehér színű alakult ki. A katonák hosszú haját copfba fonatták. A gyalogság háromszögletű kalapot hordott, kivéve a gránátosokat, akik hegyes medvebőr süveget viseltek. S mivel ezt szalutáláskor körülményes volt levenni, általánossá kezdett válni a fejfedőhöz emelt kézzel való üdvözlés, a tisztelgés. A császári hadseregben a lovasság a gyalogságnak csupán mintegy harmadát tette ki, s nehéz- és könnyűlovasságból állt. Az előbbieknak csatalovassági, az utóbbiaknak felderítői és biztosító szerepet szántak. A nehézlovasságot alkotó vérteseket a mellükön és hátukon viselt páncélról nevezték el. Fejükön sisakot hordtak, fegyverzetük karabélyból, két pisztolyból s hosszú, egyenes pallosból állt. A könnyűlovasságot sokáig kizárólag a huszárság, e magyar eredetű fegyvernem alkotta, s csak a század második felében bővült német eredetű svalizsérekkal (az elnevezés a könnyű fegyverzetű lovast jelentő francia szóból ered), 1784-től kezdve pedig lengyel eredetű ulánusokkal. A huszárok magyar viseletet, dolmányt, mentét, szűk nadrágot, csizmát, kucsmát hordtak. Fegyverük a görbe kard, valamint a karabély és a pisztoly volt.

Pénzügyi okokból a század második felében az állandó hadsereg létszámát 108 000 főben maximálták. A gyalogezerdek létszámát 2000, a huszárezredekét 610 főben szabták meg, az utóbbiaknál 361 lóval. Mivel a toborzás nem hozta meg a kívánt eredményt, fokozatosan áttértek a sorozásra: vármegyénként meghatározott újonclétszámot állapítottak meg, amit azoknak kellett kiállítaniuk. Az 1750-es évektől kezdve bevezették a német vezényleti nyelvet. 1752-től fogva valamennyi, legalább tíz éve előljárója megelégedésére szolgáló tisztet nemesnek kellett tekinteni. 1770-ben a szolgálatban elhunyt tisztek özvegyeinek nyugdíjat, árváinak ellátást rendeltek. Anton Erhard Martinelli császári építőmester tervei alapján 1738-ra katonai kórház, az úgynevezett Invalidus-palota épült Pesten. Hasonló létesítményekben Birodalom-szerte összesen mintegy 6000 ha-

Gróf Beresényi László huszártábornoki egyenruhában. Korabeli színezett rézmetszet

Az Invalidus-palota terve

dirokkant elhelyezésére volt lehetőség a 18. században. 1752-ben kadétiskolát állítottak fel Bécsújhelyt, amely 1769-től fogva Terézia Katonai Akadémia néven, hároméves képzési idővel működött.

A véderő másik alkotóelemét az állandó hadseregtől független magyar nemesi felkelés, az inszurrekció képezte, melynek törvény szerinti főparancsnoki tisztét a nádor töltötte be. A nemesi felkelői szervezet azonban a reguláris haderővel rendelkező ellenséggel szemben ekkor már nagyon is idejétmúlnak számított: ezredeik tisztikara is javarészt a katonai szolgálatot nem ismerő nemesekből került ki, akik között csak néhány idősebb főtiszt volt hivatásos katona. Az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen a porosz támadás hatására a rendek megajánlották Mária Teréziának az inszurrekciót. A nemesség azonban többnyire mást kívánt felfogadni maga helyett. A megyék pedig zömmel rongyos és fegyelmetlen népséget szedtek össze (a Pest megyeiek például megfelelő ruházat híján nem is merték a királynő elé engedni). Az elindított csapatokból pedig útközben sorra elszöktek a katonák. E hirtelenjében összetoborzott, csak felületesen gyakorlatoztatott és silányan felfegyverzett inszurgenseknek, alkalmatlanságuk miatt, csak az osztrák örökösödési háború első

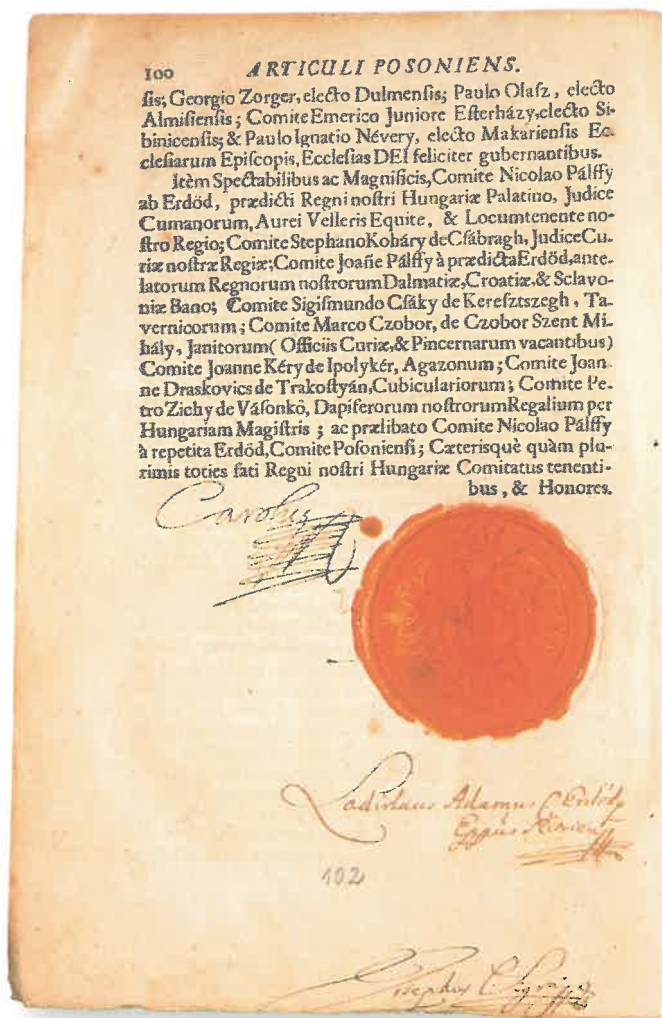
éveinek hadműveleteiben juttattak szerepet. Legközelebbi hadba hívásukra csak a napóleoni háborúk idején került sor.

Mivel III. Károlynak felnőttkort megért fia nem volt, gondoskodni kellett birodalma leányági örökítéséről. Ezért a dinasztia 1713-ból származó házi törvényét, a *Pragmatica Sancti*ót el kellett fogadtatni országaiban és tartományaiban, s tiszteletben tartását célszerűnek látszott külső hatalmakkal is garantáltatni. E törvény értelmében a fiúág kihaltával a leányágot illette meg a trónutódlás joga, mégpedig a legutóbb uralkodott családapától számított rokonsági fok sorrendjében. Az 1721. évi erdélyi országgyűlés után 1723-ban a magyar is a hazai törvények sorába iktatta a *Pragmatica Sancti*ót. Az ország biztonságát a török felől garantáló, a kiváltságosak anyagi alapját jelentő jobbágyi intézményt szilárdan fenntartó, a rendi jogokat és intézményeket figyelembe vevő, a protestantizmust megtűrő, a szatmári megállapodást tiszteletben tartó uralmat szívesen elfogadta a hazai rendiség. Folytonos harcban eltelt két évszázad után egy nagyhatalom által biztosított béke, az abban rejlő gazdasági és kulturális fejlődési lehetőség megért nekik némi engedményt rendi önállóságuk egy részében. E keretet olyannyira megfelelőnek találták, hogy nem is kívánták kockáztatni elvesztését. Ezért a *Pragmatica Sanctio* elfogadását tartalmazó cikkelybe maguk vetették át a házi törvényből azt, hogy Magyarország a jövőben nemcsak Erdéllyel és Horvátországgal, hanem a Habsburg Birodalom többi örökös tartományá-

val együtt, azoktól „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” kormányzandó.

MÁRIA TERÉZIA A POLITIKA SZÍNTERÉN

III. Károly császár és király 1740. október 20-án bekövetkezett váratlan halála máris szükségessé tette a leányági örökösödést és a Birodalom oszthatatlanságát kimondó *Pragmatica Sanctio* előírásainak alkalmazását. A fiú utód nélkül elhalt uralkodó trónját idősebb leánya, **Mária Terézia** örökölte (1740–1780), akivel tehetséges és céltudatos egyéniség került a monarchia trónjára. Képességei megfeleltek határozottságának, céltudatossága családtagjainak irányítását éppen úgy meghatározta, mint államéletét. Munkabírása már a kortársakban is csodálatot váltott ki. Keveset aludt, órákat töltött íróasztala mellett; öltözködés, fésülködés, gyakran még étkezés közben is iratokat tanulmányozott. Sűrűn tanácskozott minisztereivel, alattvalóit, a külföldi követeket nyilvános kihallgatásokon fogadta, gyakran kérésre fel egy-egy zárdát, iskolát, kórházat. Meggyőződéssel hitt a fennálló társadalmi és politikai rend jogosságában, a születéssel szerzett előjogokban, így a maga uralkodói elhivatottságában. Mély vallásosságában a föltétlen odaadás és a célszerűség megnyilvánulásai keveredtek. A vallás által kirótt kötelezettségeket, a szigorú erkölcsi elveket környezetétől is elvárta, uralkodói hatalmát azonban az egyházzal szemben is kész volt érvényesíteni. Vállalta a családanya szerepet is: 16 gyermeket szült, akik közül 10 élte meg a felnőtt- vagy legalább a nagybacska gyermekkort. Hite segítette át gyermekei, férje, húga, két menyje halálának elviselésében. Mindemellett rendkívüli hatást tudott gyakorolni környezetére, állama vezető politikusai nem félelemből vagy közömbösségből, hanem meggyőződéssel és bizalommal követték irányítását. Számos híve akadt Magyarországon is mind a hagyományosan lojális főúri családok (Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak), mind az újonnan az arisztokrácia soraiba emelt tisztségviselők (Grassalkovich) között.

Mária Terézia (1717–1780) · VI. (III.) (Habsburg) Károly német-római császár, magyar és cseh király, valamint Erzsébet Krisztina wolffenbütteli hercegnő leánya. 1740-től Magyar- és Csehország királynője. 1745-től férje, I. (Lotharingiai) Ferenc révén német-római császárné, akivel 1736-ban kötött házasságából tizenhat gyermeke született. Férjének 1765-ben bekövetkezett halála után legidősebb fia, József német-római császár és a Habsburg Birodalomban Mária Terézia társuralkodója lett. II. József radikális reformtörekvéseivel szembeesegült ugyan az uralkodónak, de a mérsékeltbb korszerűsítésnek maga is híve volt. Magyarországi vonatkozású kormányzati lépései mellett személyéhez kapcsolódik a magyar nemesi testőrség (1760) és a kiváló egyházi és világi érdemek jutalmazására szolgáló Szent István-rend (1764) megalapítása. [KJ]

A Pragmatica Sanctio utolsó oldala a pecséttel

Uralkodásának első lépéseit persze nem annyira saját szándékai s távlati céljai, mint inkább a közel évtizedig elhúzódó háborúskodás határozta meg. A *Pragmatica Sanctio* elfogadása ellenére ugyanis a Habsburg-ház ellenfelei különféle indokokkal támadást indítottak a monarchia ellen. A bajor választófejedelem, Károly Albert – mentségére szolgáljon, hogy ő korábban sem fogadta el a *Pragmatica Sanctiót* – a császári trónt és a teljes Habsburg Birodalmat szerette volna megszerezni. A franciák úgy vélték, hogy európai hegemoniára törekvő szándékukat kevésbé akadályozná, ha a Habsburg Monarchiát megosztanák a két leánytestvér, Mária Terézia és húga, Mária Anna között. II. Frigyes porosz király a Cseh Királysághoz tartozó iparilag rendkívül fejlett Sziléziát szerette volna elragadni. 1740. december 16-án az ő támadásával meg is kezdődött az osztrák örökösödési háború (1740–1780). A porosz seregek gyorsan elfoglalták a kiszemelt tartományt, majd Csehországra törtek. Győzelmeik felbátorították Mária Terézia többi ellenfelét is, 1741 nyarán Felső-Ausztriát bajor és francia seregek kezdték hódoltatni. A Habsburg-kormányzat ugyanakkor nem számíthatott külföldi támogatóra: Angliában, Franciaország korabeli fő ellenségében békepárti kormányzat

„Életünket és vérünket” • (latin *Vitam et sanguinem*) – A magyar rendek váratlan felajánlkozása 1741. szeptember 11-én az osztrák örökösödési háborúban súlyos helyzetbe került Mária Terézia királynőnek. A francia és bajor támadás már-már Bécsset veszélyeztette, a hadparancsnokság szeptember 10-én Bécsbe vezényelte az országgyűlés rendjét és védelmét biztosító két ezred egyikét is. Másnapra a királynő a pozsonyi várba kéretett rendek előtt fején a koronával, gyászruhába öltözve kérte segítségüket. (Az ekkor 6 hónapos II. József – a hagyománnyal ellentétben – nem volt karjában.) A királynő hatásos beszédére a rendek „életüket és vérüket” ajánlották. A felajánlás pontosítását másnap az országgyűlés végezte el, amikor 100 ezer főnyi hadsereget, ellátást, katonai raktárakat ajánlott fel a háborúhoz. Az, hogy a magyarság ekkor nem támadta hátba a Habsburgokat, sőt a következő hónapokban jórészt teljesítette vállalt hozzájárulását, döntő szerepet játszott a következő években a bajorok és franciák felett aratott sikerekben. A jelenet azóta is sok vitát váltott ki a hazai történetírásban, hiszen a felajánlkozók között olyanok is voltak, akik annak idején az ónodi országgyűlésen a Habsburgok trónfosztása mellett álltak ki. Mostani állásfoglalásuk leg súlyosabb érve az lehetett, hogy a Habsburgoktól elpártolva Magyarország nem tudta volna megvédeni önállóságát és áldozatul esett volna vagy a törököknek (amely az 1737–1739-i háborúban újra bizonyította erejét), vagy az ambiciózus bajor uralkodó, Károly Albert hatalmi igényeinek. [BJ]

osztrák örökösödési háború (1740–1748) • III. Károly halála után Mária Terézia örökölte a trónt, a leányági utódlás jogát kétségbe vonó hatalmak azonban nem akarták ezt elismerni. II. (Nagy) Frigyes porosz király robantotta ki a háborút, aki 1740 decemberében seregével bevonult a Habsburg Birodalomhoz tartozó Sziléziába. A Habsburgok szempontjából e háború legfontosabb következménye Szilézia elvesztése volt: ennek átadását már 1741 októberében kilátásba helyezte az uralkodónő, de csak a következő év nyarán valósult meg, akkor sem teljesen. Mária Terézia nem is tekintette végérvényesnek e leggazdagabb tartományáról való

Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc családfája. Festmény, 1756 után

lemondást, ám az annak visszaszerzésére irányuló erőfeszítéseit nem koronázta siker. E háború – az angol–francia hatalmi rivalizálás következtében – Európán kívüli, gyarmati területekre is kiterjedt. A konfliktus az Aachenben kötött békével ért véget. [KJ]

jutott uralomra; Oroszországot pedig Anna Ivanovna cárnő halála után belső államcsínyek akadályozták meg a segítségnyújtásban. Az udvarnak már-már a főváros, Bécs védelmére kellett felkészülnie.

A Monarchia és uralkodója szorult helyzetében felértékelődött Magyarország szerepe. Pálffy János országbíró már 1741 januárjában fegyverbe szólította az ország népét, s a frissen toborzott seregek Szilézia felé indultak. Május közepén Pozsonyban összeült az országgyűlés, amelyen nagy pompával megkoronázták a királynőt, de hamarosan késhegyig menő küzdelem kezdődött Mária Terézia és a rendek között. A királynőnek létérdeke

Mária Terézia koronázási díszmenete
Pozsonyban, 1741. Korabeli rézmetszet

volt, hogy segítséget kapjon, ugyanakkor szeretne volna elkerülni azt, hogy kötelező ígéretet tegyen a rendi kiváltságok megtartására. A nemesi követek ezzel szemben érinthetetlennek nyilvánították a rendi alkotmányt, s az uralkodótól kikényszerítették további adómentességük ígértét, hogy – ennek birtokában – szeptember 11-én „**életünket és vérünket**” felkiáltással a Birodalom megmentésére ajánlkozzanak. Abban, hogy a magyar rendek harminc évvel a Rákóczi-szabadságharc lezárása után egyértelműen kiálltak a Habsburg-hatalom mellett, több tényező is szerepet játszott. A csinos, 23 éves királynő hatásos segítségkérését befolyásos hazai főúri politikusok (köztük Pálffy János, akit az országgyűlésen nádorrá választottak) támogatták. De a rendek bizonyára jobban féltették kiváltságaikat a Bajorországban 1726 óta uralkodó ambiciózus Károly Alberttól, mint az erőtlennek ígérkező Mária Teréziától.

A HÁBORÚS POLITIKA NEGYEDSZÁZADA (1740–1765)

A Monarchia sorsa a következő években az örökösödési háború harcterein dőlt el. Az udvar kilátásait rontotta, hogy 1742 januárjában – Mária Terézia férjét, Lotharingiai Ferencet mellőzve – Károly Albert bajor választófejedelemet választották német-római császárrá (VII. Ká-

roly, 1742–1745). 1742 nyarán, Szilézia birtokbavétele után azonban II. Frigyes kész volt békét kötni a bécsi udvarral. A következő évben így a Habsburg-seregek hódoltathatták Bajorországot, majd a Rajnán átkelve Franciaországot veszélyeztették. Végso győzelmüket csak a poroszok ismételt beavatkozása tudta meggátolni, amire 1744-ben került sor. Károly Albert 1745-ben bekövetkezett halála után a bécsi udvarnak mégis sikerült elérnie, hogy Mária Terézia férjét, I. Lotharingiai Ferencet (1745–1765) válasszák császárrá. Az **osztrák örökösödési háborút** lezáró 1748-as aacheni békében Mária Teréziának le kellett mondania Sziléziáról Poroszországot, az itáliai Párma és Piacenza fejedelemségekről Spanyolország javára, de sikerült megvédenie birodalma egységét. A háborúban végül számos magyar katonai egység vett részt, s megjelenésük mindenképpen elősegítette Mária Terézia trónjának s országainak megvédését. 1742 elején főleg magyar egységek üzték ki a bajorokat és franciákat Felső-Ausztriából, majd ők foglalták el Műnchent. A hadisíkerék, az ellenségtől visszafoglalt Csehország és Felső-Ausztria adóinak újbóli bevétele azonban paradox módon már az első sikeres évek-

Lotharingiai Ferenc császár.
Korabeli olajfestmény

Mária Terézia császárné és magyar
királynő. Korabeli olajfestmény

forspont • A német *Vorspann*, azaz előfogat szóból eredeztethető elnevezésű új jobbágyi szolgáltatás a 17. század végi Magyarországon. Főként az országban szolgáló, illetve harcoló katonaság, valamint a különféle tisztségviselők és a vármegyék számára szükséges nyersanyagok szállítására a jobbágyok köteles volt lovaikat és szekereiket szolgálatba állítani. Mivel a jobbágyok az előfogat biztosításáért fuvardíj járt, ugyanakkor erre az időjárástól, a távolságtól és az út veszélyeitől függetlenül bármikor kötelezhetették. [PG]

porció (latin *resz*) • Az elnevezés a latin *portio militaris*, azaz katonai adag kifejezésből ered. Az 1670-es évektől bevezetett új adófajta: az állami hadiadó terményben (kenyér, hús, bor, sör, só, tűzifa, gyertya, illetve takar-

mány) teljesítendő része, amely az állandó császári hadsereg katonaságának ellátását szolgálta. Az ország egyes vármegyéire ember- és lóporció formájában vetették ki. A 18. században teljeséggel bevett adófajtvá vált, amely a töröktől felszabadított Magyarországon állomásozó császári ezredek élelemmel és takarmánnyal történő ellátásához nélkülözhetetlen volt. Napi adagját pontosan előírták, értékét a katonai adóba számították be. A gyakorlatban számtalan konfliktus okozója, mivel a beszállított katonák rendszerint több és jobb minőségű ellátást követeltek, mint amit a gazda biztosítani tudott, értékét ugyanakkor a katonaság által megállapított kényszer- (a piaci árnál alacsonyabb) árfolyamon számolták be az adóba. [BJ–PG]

tól kezdve csökkentette Magyarország jelentőségét a Monarchián belül. A segítőkészség azonban mindenképpen felkeltette a királynő rokonszenvét. Az ötvenes évek elején készített *Emlékirataiban* úgy vélte, hogy a magyarok több beleszólási jogot érdemelnének a monarchia ügyeibe.

A királynő trónralépésével szinte egy időben kirobbant háború költségei miatt az udvar katasztrofális pénzügyi helyzetbe került. Ez Mária Teréziától azonnali intézkedéseket követelt. Sikertelen bizonyos kiadásokat mérsékelnie, s ebben férje, a takarékosra hajló Lotharingiai Ferenc is segített. Még az örökösödési háború idején került sor az államigazgatás hatékonyságának növelését szolgáló első intézkedésekre is, a komolyabb reformokkal azonban megvárták a háború végét. Az 1749-ben létrehozott *Directorium in publicis et cameralibus* olyan központi kormány szerv jött létre, amelyben egyesült a közigazgatás és a pénzügyi irányítás. A Friedrich Wilhelm Haugwitz grófról elnevezett reform jelentőségét növeli, hogy végrehajtása az örökös tartományokban a nemesség megadóztatásával járt együtt. Haugwitz gróf egyébként nem az első olyan politikus, akitől a királynő később mutatkozott támogatást elfogadni. Segítői kiválasztásában jó emberismerete, tehetsége segítette. Trónralépésekor apjától, sőt részben nagyapjától örökölt, idős vezető politikusi gárda vette körül, amelynek tagjai minden változtatástól betegesen irtóztak. Mária Terézia velük szemben – különösen pénzügyi-gazdasági kérdésekben – erősen támaszkodott a politikától távol maradó férje, Lotharingiai Ferenc se-

gítségére. A férj 1740 előtt kétszer is bizonyította gazdasági érzékét. Először örökölt tartománya, Lotharingia pénzügyeit hozta rendbe, majd – miután e tartománnyól le kellett mondania – az itáliai Toscanában teremtett rendet. Házasságkötése után apósa, III. Károly Magyarország helytartójává nevezte ki, politikai szereplése azonban nem hozott sikert.

A magyar rendekkel szemben a királynő uralkodása első tíz évében meglehetősen óvatosan viselkedett. Eltekintett mind a *Directorium* hatáskörének magyarországi kiterjesztésétől, mind a nemesség megadóztatásától. Az 1751-ben összehívott magyar országgyűléstől mégis olyan nagyságú adóemelést kért (1 millió forintnyi növelést az addigi 2,5 millió adó felett), amelyről azt hitte, hogy csakis a nemesség áldozatvállalásával lesz kifizethető. A nemesi adózás lehetősége azonban az országgyűlési tárgyalások során fel sem merült, sőt a rendek – az adómegajánlás fejében – sérelmeik megoldását várták el a királynőtől. Hosszú alkudozások után 700 ezer forint adóemelést szavaztak meg (az évi kontribúció ezzel 3,2 millió forintra emelkedett), a királynő viszont lemondott az ingyenes katonai fuvar és a szénaadó-szolgáltatásról (ami fontos lépésnek számított a sok vitát kiváltó természetbeni katonai szolgáltatások – köztük a hírhedt **forspont** és a **porció** – felszámolása terén), továbbá ígéretet tett a vám- és kereskedelmi sérelmek orvoslására. Az országgyűlés után azonban – *Emlékirataiban* kifejtett rokonszenve ellenére – hamar bebizonyította, nem akar lemondani arról, hogy Magyarországot betagolja birodalmába. Az 1754-ben életbe léptetett új vámszabályozás Magyarországot elválasztotta a Habsburg Birodalom örökös tartományától. Az új vámrendszer, amely a birodalom köré vont hatékony vámsorompóval igyekezett megvédeni a belső piacot a külföldi áruk versenyétől, a Monarchián belül általában szabad értékesítési lehetőséget biztosított a magyar mezőgazdaság árucikkeinek. Ami a hazai cikkek számára károsnak bizonyult, azt inkább a szomszédos országok (Poroszország, Lengyelország) ellenintézkedései jelentették, amelyek miatt termékeink előtt bezárultak a hagyományos külső piacok (mint például Szilézia a magyar bor előtt). A korábbinál nehezebben jutottak el az örökös tartományok piacaira a magyar ipar termékei is.

Az ötvenes évek közepén új nemzetközi konfliktus bontakozott ki. Mária Terézia az osztrák örökösödési háború lezárulása óta Szilézia visszaszerzésére készült. Az előző háborúban kudarchoz vezető angol szövetséget Kaunitz államkancellár Franciaországgal kötött szövetséggel cserélte fel. Számítani lehetett Oroszország támogatására is. Az új, úgynevezett **hétéves háborúban** (1756–1763) a kezdeményezés azonban ismét II. Frigyes lett. Miután többször tönkrement a császári sereget, 1757 tavaszára sikerült elfoglalnia Csehország jelentős részét. A hétéves háború erőpróbái azonban a következőkben mégsem annyira egyoldalúan alakultak, mint a

Mária Terézia dukátja, 1763

hétéves háború • Franciaország és Nagy-Britannia közötti hadilapottal kezdődött 1754-ben Észak-Amerikában, amely két év múlva Európa-szerte általános konfliktust robbantott ki. Ennek során (Habsburg) Mária Terézia német-római császárné és magyar királynő francia, orosz, svéd és lengyel szövetségben viselt hadat a Nagy-Britanniával és Portugáliával szövetséges II. (Nagy) Frigyes porosz király ellen. A háború váltakozó sikerekkel folyt, de a konfliktust 1763-ban lezáró hubertusburgi békében a Habsburg Birodalomnak bizonyos ígéretek fejében végleg le kellett mondania a Poroszországnak már korábban átadott Sziléziáról. [KJ]

Hadik András tábornagy.
Korabeli olajfestmény

transzilvanizmus • A *Transylvania* szóból, Erdély latin elnevezéséből ered. A 17. századi Erdélyben alakult, a tartomány különállását elfogadó szellemi irányzat, amely a 18. században a Magyar Királysághoz való visszacsatolást ellenző nézetté fejlődött. Elsősorban az erdélyi magyarság képviselte, de nem volt idegen a szászoktól sem. A 18. század végén a magyar nemzeti mozgalommal párhuzamos fejlődésen ment át, középpontjába az Erdély történeti és kulturális értékeit hangoztató elemek kerültek. [BJ]

korábbi osztrák örökösödési háború csatái. 1757. június 18-án II. Frigyes Prága közelében váratlan vereséget szenvedett, október folyamán pedig Hadik András altábornagy huszárai – a porosz seregek hátába kerülve – a védtelenül maradt Berlint sarcolták meg. A brandenburgi–porosz állam legjelentősebb városának elfoglalása a magyar fegyverek diadalát jelentette, s ezúttal a kor háborúiban szokásos fosztogatás sem hozott szégyent eleinkre, akik betartották parancsnokuk tilalmát. 1758-ban az orosz csapatok is Brandenburg területére értek, s 1759 augusztusában mérték súlyos vereséget a poroszokra. II. Frigyes végső vereségét egy váratlan uralkodóváltás akadályozta meg. 1762. január 5-én meghalt Erzsébet orosz cárnő, s a helyére lépő III. Péter cár (1762) azonnal beszüntette a Poroszország elleni háborút. A porosz sereg így teljes erejével az osztrákok ellen fordulhatott, s visszafoglalta Sziléziát. Az 1763. február 15-én, a Habsburg Birodalom, Poroszország és Szászország között megkötött béke területi változtatás nélkül zárta a háborút.

A magyarok részvétele a hétéves háborúban szerényebb mértékű volt, mint az osztrák örökösödési háborúban. A királynő, okulva az 1751. évi diéta tapasztalataiból, nem hívott össze országgyűlést. Ezúttal az országos főméltóságok, főúri családok állítottak ki csapategységeket, az egyház rendkívüli hozzájárulást ajánlott. A felajánlások azonban messze elmaradtak a királynő várakozásától. A nemesség véráldozata, amivel a rendek adómentességüket indokolták, e háborúban illúzióvá vált. A háború idején természetesen a királynő nem kívánt konfliktust kirobbantani a magyar nemességgel. Éppen ellenkezőleg, voltaképpen ekkor bontakozott ki a magyar arisztokrácia megnyerését célzó politikája. Szívesen adományozott arisztokrata címeket híveinek, szívesen fogadta, ha a leghatalmasabb családok tagjai Bécsben is tartottak fenn palotát, s az év jelentős részét a Habsburg Birodalom fővárosában töltötték. 1764-ben alapította a királynő a Szent István-rendet a diplomáciai és polgári érdemek jutalmazására, amellyel a következő években számos magyar arisztokratát tüntetett ki. A magyar köznemesség megnyerését szolgálta az 1760-ban alapított magyar testőrség, amelynek 120 tagját a megyék és az erdélyi szász székek által küldött nemesifjak adták. A szolgálat a tanulást is megkövetelte a testőröktől. Ugyanakkor arra is alkalmuk adódott, hogy a főváros kulturális életébe bepillantanak.

A hétéves háború befejeződésekor Mária Terézia új országgyűlésen szándékozott helyreállítani az abszolutizmus megcsorbult tekintélyét. Az 1764–1765. évi országgyűlésen újabb egymillió forintos adóemelést, továbbá a megbízhatatlannak bizonyult nemesi felkelés szabályozását kérte a rendektől. Az országgyűlés megnyitásának idején jelent meg Bécsben az udvar támogatásával Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának a *Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról* című munkája, amely ugyancsak az egyház és a nemesség tehervállásának gondolatát pártolta. A felháborodott rendeknek sikerült elérniük, hogy a királynő betiltotta Kollár könyvének magyarországi terjesztését, majd ezúttal is lealkudtak 300 ezer forintot a királynő által kért adóösszegeből. (Az évi adó összege a 700 ezer forintos emeléssel 3,9 millió forintra növekedett.) Kudarcba fulladt Mária Terézia azon kísérlete is, hogy a növekvő állami és földesúri kötelezettségek miatt egyre súlyosabb helyzetbe kerülő jobbágyokat földesurukkal szemben törvényes védelem alá vegye.

A hatvanas években változott az önállóan igazgatott Erdélyi Fejedelemség jogállása is, de nem abban az irányban, amelyben a magyar rendek szerették volna. Az országgyűlések a 18. század közepén továbbra is Erdély egyesítését szorgalmazták az anyaországgal. Ez a törekvésük azonban nem feltétlenül találkozott egyetértéssel a Királyhágón túl. A Fejedelemség önállóságának másfél évszázada alatt az erdélyiekben gyökeret vert különállásuk tudata, a **transzilvanizmus**. Az ország megosztása érdekében a Habsburg-kormányzat is nagy gondot fordított arra, hogy a Fejedelemséget politikailag mind teljesebben elkülönítse az anyaországtól. Külön igazgatási szerveket állított fel kormányzására, amiben az anyaországinál jóval szegényebb és súlytalanabb nemesség nem tudta visszatartani. A megyék, valamint a székely és szász székek választott tisztségviselői csak uralkodói megerősítéssel foglalhatták el hivatalukat. Az 1754-es adóreform az adószedést – kivéve a megyei tisztségviselők kezéből – királyi adótárnokokra ruházta. Korlátozták a megyék és székek igazságszolgáltatási jogkörét is. 1761 után Mária Terézia nem hívta össze az erdélyi országgyűlést, 1762 után nem töltötték be a főkormányzói (gubernatori) tisztséget, s a polgári irányítás is a katonai főparancsnok kezébe került.

A Szent István-rend jelvényének Mária Terézia által viselt példánya, 1764

Kollár Ádám képmása. Olajfestmény, 1779

Az özvegy Mária Terézia fiaival.
Korabeli olajfestmény

Az élet minden területét befolyásolni akaró abszolutizmus nyílt terjeszkedése nem az autonómiájukban korlátozott megyékben és székekben, hanem a társadalom alsóbb rétegeiben váltott ki ellenkezést. 1759–1761 között Dél-Erdélyben az ortodox (görögkeleti) román parasztok a római katolikus egyházzal való egységgel (unióval) szemben léptek fel. A mozgalom során azután összekapcsolták a görög katolikus egyház elleni fellépést a földesúri terhek csökkentésének követelésével. 1763-ban az újonnan szervezett naszódi román határőrezredben robbant ki elégedetlenség, amit csak a hangadók kivégzésével tudtak megfékezni. A határőrség szervezése váltotta ki a madéfalvi mészárlást is a székelyek között. A határőrfeladat – a kedvezményekben reménykedő románsággal ellentétben – a székelyek számára régi katonai kiváltságaik korlátozását jelentette, így sokuk menekült előle Moldvába, mások kérvényekkel, tömeggyűlésekkel próbálták meghátrálásra kényszeríteni a hatóság-

gokat. Az 1763–1764 fordulóján Madéfalván gyülekező csíki székelyekre 1764. január 7-én a hajnali órákban katonaság támadt. A körülvett s ágyúkkal lövetett faluban legalább négyszázan vesztették életüket. A madéfalvi vérengzés, a *siculicidium* (székelyek mészárlása) nyomán újra felszökött a Moldvába igyekvő székelyek száma. A határőrség 1766-os új szabályzata elejét vette az újabb mozgalmaknak. Mária Terézia 1765-ben a tartományt nagyfejedelemség rangjára emelte, ezzel éppen nem az anyaországhoz való közelítést, hanem Erdély különállását próbálta demonstrálni.

TÁRSURALKODÁS II. JÓZSEFFEL (1765–1780)

Az 1764–1765. évi országgyűlés kudarca után Mária Terézia többé nem hívta össze a magyar diétát, hanem áttért a rendeleti kormányzásra. A kormányzásban alkalmazott új módszerek ugyanakkor komoly tartalmi változásokkal kapcsolódtak össze. Alig öt hónappal az országgyűlés bezárása után, 1765. augusztus 18-án

ugyanis meghalt a királynő férje, Lotharingiai Ferenc. A császári cím a megelőző évben Frankfurtban római királlyá koronázott II. Józsefre szállt, aki viszont jelentősebb szerepet kívánt betölteni a politikai életben, mint visszahúzódó apja. Véleményével, javaslataival a bécsi felvilágosult körök eddig is jelen lévő befolyása erősödött meg az államvezetésben. A történetírás II. József társuralmától számítja a Habsburg Monarchiában a **felvilágosult abszolutizmus** kezdetét.

Pedig a társuralommal nem járt tényleges hatalom. A királynő óvatosságát kettőjük eltérő felfogása indokolta. Az 1741-ben született trónörökös eddigi tapasztalatai az alapos változtatások szükségességéről győzték meg, amire beadványokkal, tervezetekkel igyekezett anyja figyelmét felhívni, mindhiába. Az élesedő ellentétet gyakori utazásokkal kívánta tompítani, amelyek során többször látogatta meg Magyarországot is (a legnevezetesebbek közülük az 1768-as, az 1770-es és az 1773-as útjai). Utazásain mutatott egyszerűsége, a panaszosok iránt tanúsított együttérzése rendkívül népszerűvé tette a lakosság körében. Országjárásaira népmesékbe illő anekdotákkal emlékeztek. Régebbi történelemkönyveink szívesen emlegetik azt az esetet, amikor a személyét titokban tartó, kíséretét megelőző József egy kunsági paraszttól mindenáron meg akarta venni lovát, amit azonban az nem adott, mert ajándéknak a császárnak szánta. A kíséret megérkezése persze leleplezte az uralkodót, aki természetesen megjutalmazta az ajándékozót. Ha ezen történet hitelességét nem is kell ko-

felvilágosult abszolutizmus • A 18. század utolsó harmadától kezdődően Európa több országában megvalósított kormányzati elv annak érdekében, hogy gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben felzárkózzanak – vagy legalábbis ne maradjanak le reménytelenül – az akkoriban legfejlettebbnek számító Nagy-Britanniától, Hollandiától és Franciaországtól. Egy-egy kortárs filozófiai, esetenként más tárgyú szakmunka szolgált elméleti alapvetésként. A felvilágosult abszolutisztikus kormányok közös jellemzője volt a vallási türelem, a fele-

kezeti fanatizmussal szembeni fellépés, az ítélkezési szigor enyhítése, az egészségügyi helyzet javítása, az állam számára „hasznos” alattvalók képzése érdekében a nevelésügy korszerűsítése, s általában véve a „közjó” előmozdítása. Főleg Európa viszonylag elmaradott államaiban alakult ki. A Habsburg Monarchiában képviselője II. József (1780–1790), de a felvilágosult abszolutizmus jelei már Mária Terézia uralkodásának második szakaszában, a Józseffel való társuralom idején (1765–1780) megjelentek. [BJ–KJ]

Jelenet a bécsi helyi katonai akadémia növendékeinek életéből. Korcsolyázás. Vízfestmény, 1790 körül

molyan vennünk, az biztos, hogy II. József országjárásain mellőzte a pompát, egyszerű körülmények között, gyakran rangrejtve (Falkenstein gróf néven) utazott. Bécs lakosainak rokonszenvét az addig zárt vadászterületeknek, illetve parknak számító Prater és az Augarten megnyitásával vívta ki.

Bekapcsolódása a politikába mégsem maradt teljesen hatástalan. Ha nem is személye, de az általa bátorított felvilágosult politikusok hatása érződik Mária Terézia oktatási reformjain. A lakosság műveltségi szintjének emelése mindenképpen szerepelt a felvilágosult filozófia célkitűzései között, hiszen a filozófusok a társadalom átalakítása előtt álló akadályok elhárításában nagy jelentőséget tulajdonítottak a tudásnak, a leküzendő visszasságok felismerésének. A felvilágosult abszolutisztikus kormányzatok célja inkább az volt, hogy az iskolák képzett hivatalnokokat, katonatiszteket, a gazdaságban használható szakembereket biztosítsanak, a parasztokat pedig a gazdálkodás alapelemeire tanítsák meg. Mária Terézia tanügyi reformjai közvetlenül az osztrák örökösödési háború befejeződése után indultak meg. 1749-ben alapította Bécsben a *Theresianum* nevű hivatalnokiskolát, 1751-ben pedig Bécsújhelyen új, felső szintű tisztiiskolát létesített. A két intézmény tanulói között számos magyar nemesifjút is találhatunk. (1772-ben egyszerre volt hallgatója Széchényi Ferenc és Festetics György.) Számos szakiskolát alapítottak, sorukban az elsők közé tartozott az 1763-ban felállított selmecbányai bányászati akadémia.

Az eseményeket illetően Mária Terézia uralkodásának utolsó másfél évtizede mind a bel-, mind a külpolitikát tekintve meglehetősen egyhangúnak bizonyult. Az úrbérrendezés nem titkolt ellenérzést váltott ki a nemességben, a rendeletet megelőző – mégoly szerény méretű – parasztfelkelés és az udvar késlekedése az el-lene való fellépésben azonban óvatosságra intette a bir-tokosokat. A rendelet érvényre juttatását a megyék vonakodása így legfeljebb lassítani tudta, de megakadályozni nem. Barkóczy Ferenc érsek váratlan halála után az egyházi vezetők is meghajoltak a királynő akarata előtt. A kedélyek lecsillapodása után a királynő vállalkozott néhány, az országgyűlések által már régen követelt közigazgatási változtatásra. 1776-ban Magyarországhoz csatolta Fiume kikötőjét, s a várost Triesztéhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel. 1778-ban visszaállította a Temesköz polgári igazgatását, három megyét szervezve a területen. A bécsi udvarnak a külpolitikában is szerencséje volt. A hétéves háború lezárása után nem bonyolódott többé zajos háborúba. A Lengyelország első felosztása (1772) során a Habsburg-államnak juttatott terület (Galícia) elfoglalása békés úton ment végbe. Az 1774-ben véget ért orosz–török háborút követően az osztrák csapatok Bukovinába is bevonultak. A hétfves évek végén azonban Mária Terézia mégis háborúra kényszerült. Rokoni kapcsolatok révén igényt tartott az 1777-ben kihalt bajor választófejedelemi csa-

lád örökségére. Amikor azonban az osztrák csapatok Bajorországba vonultak, a Habsburgok erősödésétől tartó II. Frigyes ismét Csehországra támadt. Az 1778-ban kirobbant bajor örökösödési háborúnak azonban nem volt nagyobb csatája. Az idős porosz király nem mert kezdeményezni. A II. József parancsnoksága alatt álló osztrák seregnek végül sikerült kimanővereznie a poroszokat Csehországból.

Élete utolsó éveiben a királynő aktivitása természetesen csökkent. Idős korában bosszulta meg magát az a feszített munkatempó, amelyet egész életében folytatott: az az önmagával nem törődő életmód, amely betegségekhez s természetellenes, elhízásához vezetett. Utolsó éveiben a lépcsőkön hordszéken vitték, s mikor halála előtt utoljára látogatott el a sírboltba, ahol férje nyugodott, a szűk lépcsőn alig tudták felhozni. 1780 őszén megfázása sem akadályozta meg abban, hogy részt vegyen egy fácánvadászaton. Betegsége azonban súlyosbodott, s 1780. november 29-én este elhunyt.

II. JÓZSEF EGYEDURALMA (1780–1790)

II. József 39 éves volt, amikor anyja halála után végre valóságos hatalomhoz jutott. Érett kora azzal az előnnyel járt, hogy kormányzati elveit jó előre kidolgozhatta. Képességei nem maradtak el anyjától. Örökölte Mária Terézia rendkívüli aktivitását, ugyanakkor viszont meg tudott szabadulni annak mélyen gyökerező konzervativizmusától. A feudális elemekkel átszőtt rendi-hierarchikus társadalom alapvető megváltoztatására ő sem vállalkozott, a fennálló társadalmi viszonyokba mégis jócskán beavatkozott, tervei pedig a vállalt lépéseknél is messzebb mutattak. Szándék és megvalósulás ugyanis II. József esetében nem feltétlenül fedte egymást. A hosszú várakozás, tervezeteinek addigi elutasítása ugyanis a császárt egyre türelmetlenebbé tette. Míg anyja politikáját egy támogatói csoport megnyerésére, a társadalom vezető rétegeinek szolgálatba állítására tett sorozatos erőfeszítések jellemezték, addig a fiú úgy gondolta, hogy a felvilágosult uralkodás képes lesz meggyőzni az alattvalók azon rétegeit, amelyek érdekében intézkedéseit hozta. A gyakorlatban azonban nem kívánta figyelembe venni a hagyományokat, a lakosság gondolkodását meghatározó beidegződéseket, így sokszor ütközött ellenállásba. Közismert, hogy Magyarországra vonatkozó rendeleteit (három kivételével) halálos ágyán vissza kellett vonnia.

Trónralépésekor nem hívott össze országgyűlést, nem koronáztatta meg magát, s nem tett esküt a törvényekre. Uralkodói időszakából különben is hiányoztak azok a fényes ünnepek, amelyek Mária Terézia számára részben hatalmának kifejezésére, részben az udvari hívek megnyerésére szolgáltak. Szórakozásaiban a szűk társasági beszélgetés vagy zenélés került előtérbe. Jobb érzelme volt az igazi művészi értékek felfedezésére is, mint

Mária Teréziának. Támogatója lett Mozartnak, aki egyik utolsó operáját, a *Così fan tutti*t az ő megrendelésére írta. Ugyanakkor anyjához hasonlóan, önmagát nem kímélve vetette bele magát a munkába. Rendkívül korán kelt, s mind délelőtt, mind délután több órát szentelt az államügyeknek. Némiképp megváltoztatta az uralkodás gyakorlatát, mivel munkájában jobban támaszkodott titkáira. Ha Bécsben tartózkodott, a dolgozószobája előtti folyosón napjában többször is fogadta a kérvényezőket, hogy átvegye kérvényeiket. Puritán magatartásán túl a koronázás elmaradásának persze súlyos politikai oka is volt. József szeretne volna elkerülni azt a csapdát, amibe anyja esett, amikor 1741-ben – az örökösödési háborúban remélt segítség fejében – eleve elkötelezte magát a rendeknek. Még a koronázási eskü letételével sem kívánta magát elkötelezni a rendi kiváltságok tiszteletben tartására. A koronát – egyszerű ékszerként – Bécsbe, a kincstárba vitette. Társuralma idején szerzett népszerűsége azonban egyelőre semlegesíteni látszott a koronázás és az országgyűlés elmaradását.

Legfőbb célkitűzése monarchiája mind teljesebb egységének (*Gesammtmonarchie* – összbirodalom) megerősítése volt. Intézkedései az állami élet szinte valamennyi területére kiterjedtek. Első éveiben leginkább az egyház és állam viszonyának rendezése, a közigazgatás ésszerűsítése, a parasztság sorsának javítása kötötte le. Később alapvető célkitűzéseiben újabb gazdasági szabályozások, valamint a nemesség háttérbe szorítása, politikai szerepének csökkentése és megadóztatásának kiterjesztése került előtérbe. Idővel persze a rendeletek köre még inkább kibővült, az állampolitika meghatározó területei mellé az igazságszolgáltatás, az iskolaügy, az egészségügy is felzárkózott. Kivette a cenzúrát az egyház kezéből, s a Bécsben működő, világiak által vezetett könyvvizsgáló bizottság hatáskörébe utalta. 1781. október 25-én kibocsátott türelmi rendelete biztosította az evangélikusoknak, a reformátusoknak s a görögkeletieknek (ortodoxok) vallásgyakorlatuk nagyfokú szabadságát, ha nem is a teljes egyenlőséget. A türelmi politika eredményességét mutatja, hogy míg az 1781. évi rendeletet a hazai protestánsok kitörő lelkesedéssel fogadták, addig a nyolcvanas évek közepétől a még mindig megkülönböztető vallási türelem helyett a teljes egyenjogúságot kezdték követelni. Az országos főhatóságokba bekerült protestánsok közül többeket 1790-ben már a nemesi mozgalom táborában találunk.

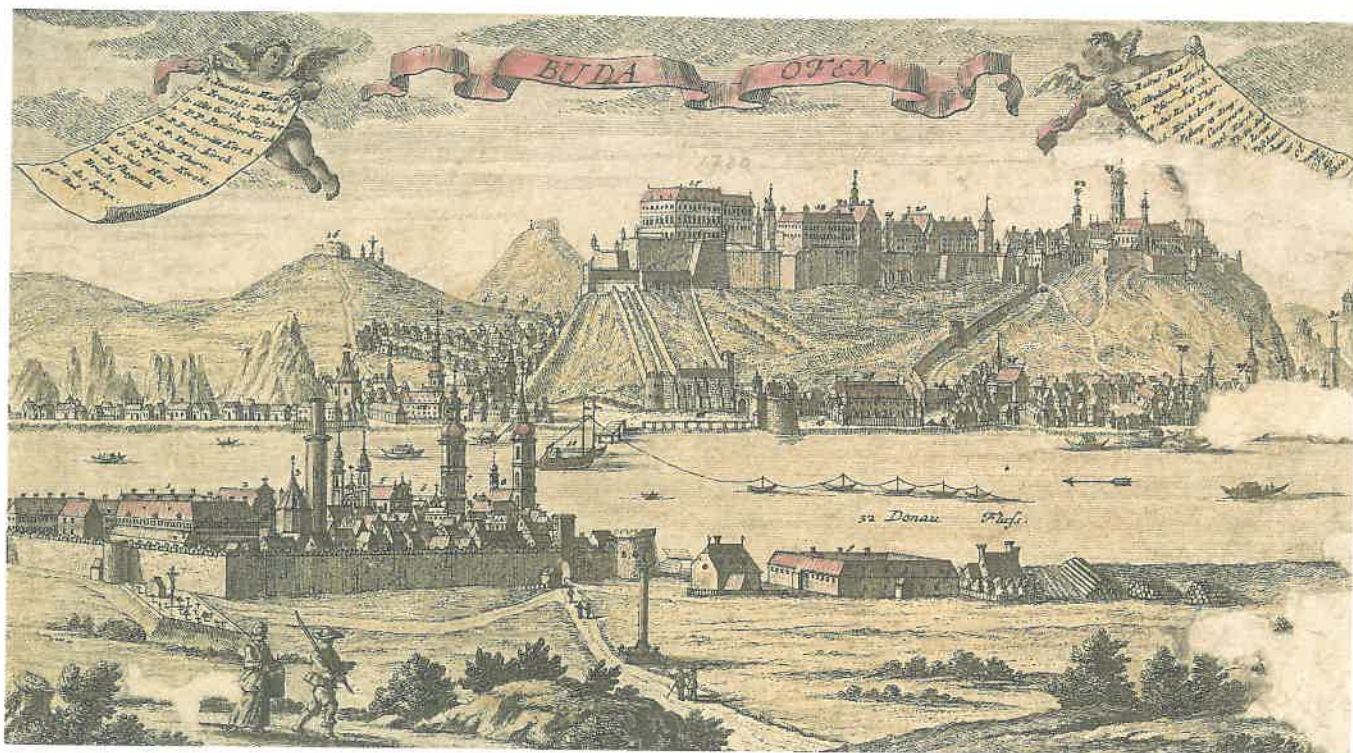
Ugyancsak elég hamar, 1782–1783-ban hozzáfogott a császár a közigazgatás átszervezéséhez. Az Államtanács fennmaradt, politikai súlya azonban mérséklődött. A korábbi befolyásos tagokat felvilágosult, de kevésbé tapasztalt politikusok váltották fel. Izdenczy József, a Magyar Kancellária korábbi előadója személyében ekkor került a testületbe először magyarországi politikus. A magyar államigazgatás legfelső szintjén egyesítették a köz- és pénzügyigazgatást, az Udvari Kamara ügyeinek zömét azonban ezúttal a Magyar Kancellária alá rendel-

II. József a budai Erzsébet-apácák főnöknőjének átadja a zárda adománylevelét. Olajfestmény, 1785 körül

II. József (1741–1790) • I. (Lotharingiai) Ferenc István későbbi német-római császár és (Habsburg) Mária Terézia királynő legidősebb fia, 1765-től német-római császár, 1780-tól magyar király. 1760–1763 között Izabella pármái hercegnővel élt házasságban. Szeretett felesége halála után Mária Jozefa bajor hercegnőt vette nőül. 1763-ban *Álmodozások* címmel papírra vetett emlékiratában írt először átfogóan kormányzati reformelképzeléseiről, melyek kulcsának az uralkodói teljhatalmat tekintette. Bár apja halála után Mária Terézia társuralkodóvá tette a Habsburg Birodalomban, anyja életében viszonylag kevés

érdemi cselekvésre nyílt lehetőség. Viszont jobbára inkognitóban beutazta szinte az egész Monarchiát, s ennek során fontos tapasztalatokat szerzett. Mária Terézia halálát követően több ezerre rúgó rendelettel törekedett korszerűsítő reformokat bevezetni országaiban. Mivel ezek egy része alkotmányba ütközött, kormányzásával nemegyszer heves ellenállást váltott ki, mely különösen a császár életének utolsó hónapjaiban kritikus helyzetbe sodorta birodalmát. Egyeduralkodásának tíz esztendeje kudarcok ellenére is döntő fontosságú volt a Habsburg Monarchia korszerűsítése szempontjából. [KJ]

Buda látképe. Rézkarc, 18. század

II. József 20 krajárosa, 1777

ték. Ez utóbbiba beolvasztották az Erdélyi Kancelláriát és a horvát báni hivatalt is. Az összevont főhatóság továbbra is Bécsben működött. A Helytartótanácsot – amelyet kezdeményező szerepétől megfosztva a rendeletek közvetítőjévé süllyesztettek – 1783-ban a Bécshez közel fekvő, de az ország szempontjából periferikus helyzetű Pozsonyból a központi fekvésű Budára helyezték. A Helytartótanács belső reformja során az addigi bizottsági rendszert a szakosított ügyintézés ügyosztályok (*departamentum*) szerinti rendszere váltotta ki.

Hiába avatkozott be azonban az udvar mind erőteljesebben a Kancellária és a Helytartótanács ügyintézésébe, a felső szervek törekvései rendre megtörték a megyei nemesség ellenállását. Ahhoz, hogy az uralkodó politikájától érdemleges eredményt várhasson el, a nemesi ellenállás fő fészkeit kellett felszámolni. A közigazgatási reformok második, 1785–1786. évi hullámában megszüntette a főispáni tisztséget, az eddig a megyei nemesség által választott alispánokat pedig kinevezett állami hivatalnokokká tette. A megyét végrehajtó szervé fokozta le, megfosztotta törvényhozó és igazságszolgáltató jogkörétől, s elvette tanácskozási jogát. A nagy átszervezés felszámolta az ország kiváltságolt egységeinek különállását is. Megszűnt az erdélyi szász és székely székek, a jász- és kunterület, valamint a hajdúvárosok önkormányzata, de a szabad királyi városok autonómiája is. Közigazgatási reformjaival Józsefnek mindenesetre sikerült elérnie, hogy a politizálás színterétől (ország- és megyegyűlés) megfosztott rendek megfelelő fórum hiányában csak kevésbé tudják akadályozni az uralkodói akarat érvényesülését.

Türelmi pátense mellett II. Józsefnek talán legismertebb intézkedése jobbágyrendelete, holott ez is csak

egyetlen láncszeme volt parasztvédelmi politikájának. Kibocsátására az 1784-es erdélyi román parasztfelkelés nyomán, 1785. augusztus 22-én került sor. A jobbágyság érdekét szolgálta egy sor más intézkedés, így a földesúri elővásárlás jogának, az italmérés és a malomfenntartás földesúri monopóliumának felszámolása, a terményjáradék beszedésének sürgetése (a kilencedet és a tizedet az aratástól számított 24 órán belül be kellett szedni), a botbüntetés tilalma. A jozefinus társadalompolitika ellenkező oldalán olyan általános földadó terve szerepelt, amelyet birtokos és paraszt egyaránt fizetett volna. Magyarországra az adót előkészítő rendeleteket a császár nem terjesztette ki. A földmérés elrendelése 1786-ban, amely először vette számításba a földesúri allódiumokat is, mégis bevezetésének szándékáról tanúskodott.

Mária Terézia korához képest viszonylag kevés újítást találunk József gazdaságpolitikájában. Az új uralkodó továbbra is ragaszkodott a merkantilista elvek érvényre juttatásához, amit a Habsburg Monarchia viszonylagos gazdasági gyengesége indokolt. A kereskedelem szabályozása során megerősítették az eddigi védővámokat, ami újra csak Magyarországnak okozott károkat. Annál jelentősebb változtatásokat vezettek be az igazságszolgáltatás terén. A cél a véget érni nem akaró, évszázados perek gyakorlatának megszüntetése, a folyamatban lévő ügyeknek az új birodalmi kódex alapján való rendezése.

Kimondták a törvény előtti egyenlőség elvét. A nemest, ha vétkes volt, származása nem mentesíthette a következmények alól. 1787-től fogva az osztrák büntetőkódex paragrafusai szerint ítélték. A halálbüntetést eltörölték, az elrettentést végtelen hosszúságú börtönbüntetés (ismerünk 100 évre szóló ítéletet is) vagy kényszermunka (például hajóvontatás) szolgált. Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a földesúr peres ügyeit saját bírósága (az úriszék) előtt folytathassa le. A birtokos ettől fogva csak a nem nemesek egymás közötti pereiben ítélezhetett, a megyei bíróságok is csak a nemesek kisebb ügyeivel foglalkoztak, míg a jelentősebb ügyeknél az eddig csak fellebbviteli ügyeket tárgyaló, úgynevezett kerületi táblák lettek az elsőfokú ítélethozatal fórumai. Fellebbezni a Királyi Táblához, innen a

II. József dukátja, 1769

Horia és Cloșca csapataik élén.
Rézmetszet, 1780-as évek közepe

Hétszemélyes Táblához lehetett. A perek elhúzódsának megakadályozása érdekében megszabták, hogy minden per csak három fórumon mehet át, több fellebbezésnek nem adtak helyet.

II. József kísérletet tett arra is, hogy a 6–12 éves korú gyermekek számára iskolakötelezettséget írjon elő. A népiskolákban – nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül – azonos tankönyveket kellett használni, de a császár egyébként is támogatta a felekezetek közötti egyes iskolák létrehozását. Az iskolai oktatást az 1785-ben felállított 5 tankerületi tanulmányi igazgatóság szolgálta. A hagyományokkal, szokásokkal való szembe fordulását tükrözheti a zarándoklatok és búcsúk felfüggesztése, az ereklék tiszteletének, valamint a nekik tett adományozásoknak a tilalma, az új temetkezési eljárás (amely fakoporsó helyett egyszerű zsákot rendelt a holtaknak), a női divat cifraságainak betiltása.

Elsősorban az államigazgatás érdekeit szolgálta volna József nyelvrendelete. Az uralkodó tulajdonképpen az ügyintézés (közigazgatás, igazságszolgáltatás) nyelvét szerette volna egységesíteni, amihez persze az oktatásnak is csatlakoznia kellett volna. Az 1784-ben kelt rendelet előírta a hatóságok számára a német nyelvű ügyintézt. Az iskolákban csak németül tudó pedagógusok kaphattak volna állást. A császár úgy vélte, hogy nem okozhat gondot a holt, a lakosság túlnyomó többsége által nem értett latin nyelv felváltása egy élő nyelvvel. Hivatalnokok, tanárok, bírák várt vonakodása mellett azonban onnan is jelentkezett ellenállás, ahonnan a császár a legkevésbé számított rá: a megyékből. A latin nyelv ismerete ugyanis társadalmi rangot jelentett a nemesség számára, a nem nemesektől való elkülönülésének egyik fontos tényezőjét. Az uralkodó érveléséből a holt latin nyelv bírálatát ezúttal ők is elfogadni kényszerültek, a némettel tehát előbb-utóbb a magyar nyelvet állították szembe. Míg Ausztriában a nyelvrendelet, addig Ma-

gyarországon az ellene való tiltakozás szolgált alapul a modern, polgári nemzeti öntudat formálódásához.

A jozefinus politika súlyos konfliktusokat váltott ki a monarchia országaiban, de legfőképpen Magyarországon. Ennek legfőbb okát abban kell keresnünk, hogy a császár a reformok olyan nagy tömegét kívánta volna végrehajtani, amely másutt több uralkodói generáció feladatát jelentette. Ezt a többrétegű politikát ráadásul az uralkodó meglehetősen átgondolatlanul, türelmetlenül próbálta megvalósítani. Kétségtelen, hogy politikájához sikerült megnyernie a politikusok, értelmiségiek viszonylag szűk csoportját (őket nevezik **jozefinisták-nak**), a társadalom zöme, azonban ellenfelei táborába sodródott. Vélrt vagy valóságos sérelmek miatt találhattak egymásra hazánkban a jogaikban valóban megrövidített nemesek, a nyelvrendelet miatt állásukat veszítő értelmiségiek és a hagyományaikban, szokásaikban korlátozott parasztok.

II. József uralkodásának utolsó éveit kedvezőtlen külpolitikai események zavarták meg. 1787-ben Oroszország törökellenes háborút kezdett, amihez 1788-ban sikerült Ausztria támogatását is megnyerni. A háborús előkészületek mozgósítással és a katonai célú adók megnövelésével jártak. Ehhez az uralkodó nem kérte ki a rendek hozzájárulását, nem hívta össze az országgyűlést, hanem a rendek közreműködése nélkül toboroztatta az újoncokat, gyűjtette be a gabonát a hadsereg céljaira. A jobbágyoktól szedett gabonát az adóba számították be, de József igényt tartott a nemesség feleslegére is. A birtokosok hozzájárulásáért kezdetben fizettek, később azonban a kincstár hitelkötvényekkel váltotta fel a készpénzfizetést. A nemesség tehát elkerülte azt, hogy adóval járuljon hozzá a háború terheéhez, gabonafeleslegét mégis bizonytalan értékű kötvényekért kellett odaadnia az államnak. Nem javított a közhangulaton a háború első éveinek eredménytelensége sem, a tétová-

II. József és tábornokai.
Színezett rajz, 1787

jozefinisták • II. József reformpolitikájának korabeli képviselői. Leginkább a nemesség alsóbb rétegeinek értelmiségi pályát választó tagjai, valamint polgári származású értelmiségiek közül kerültek ki. Utóbb e nézet képviselői közül többen sodródtak bele a magyar jakobinus összeesküvésbe. [BJ]

A korona hazahozatala Budára,
1790. február 21-én. Korabeli
rézmetszet

zó, ütközetekbe nem bocsátkozó sereget elharapódzó ragályok pusztították. Nem segített az uralkodó jelenléte sem, 1788 őszén betegen kellett elhagynia a hadszínteret, s egészségét többé nem is tudta visszanyerni.

1789 nyarán a nehézségeket növelték a francia forradalom eseményeinek hírei: az alkotmányozó nemzetgyűlés megalakulása, a Bastille lerombolása. Hatására Osztrák Németalföld (Belgium) elégedetlenkedő rendjei kimondják függetlenségüket a Habsburg Monarchiától. Már az sem segített, hogy az osztrák seregek 1789-ben sikereket értek el a törökkel szemben a délvidéki fronton: elfoglalták Belgrádot és Szendrőt. Belgium elszakadása szemmel láthatóan megzavarta az uralkodót. December elején felfüggesztette a földmérést és a házösszeírást, a hónap közepén ígéretet tett az országgyűlés összehívására. Az elégedetlenség zajló áradatát azonban már ez sem csillapíthatta, úgy látszott, hogy az 1790. januári megyegyűléseket csakis a józsefi rendszer maradtalan felszámolása elégítheti ki. József ezért 1790. január 26-án három kivétellel – a türelmi és a jobbágyrendelet mellett egy a lelkészek ellátására vonatkozó kevésbé jelentős intézkedést tartva érdemesnek a megmaradásra – visszavonta rendeleteit. Közel egy hónapig élt még, a politikába azonban már alig avatkozott bele. A kimerítő munka, a délvidéki hadszíntéren szerzett betegségei (többek között a malária) következtében 1790. február 20-án hunyt el. 49 éves volt.

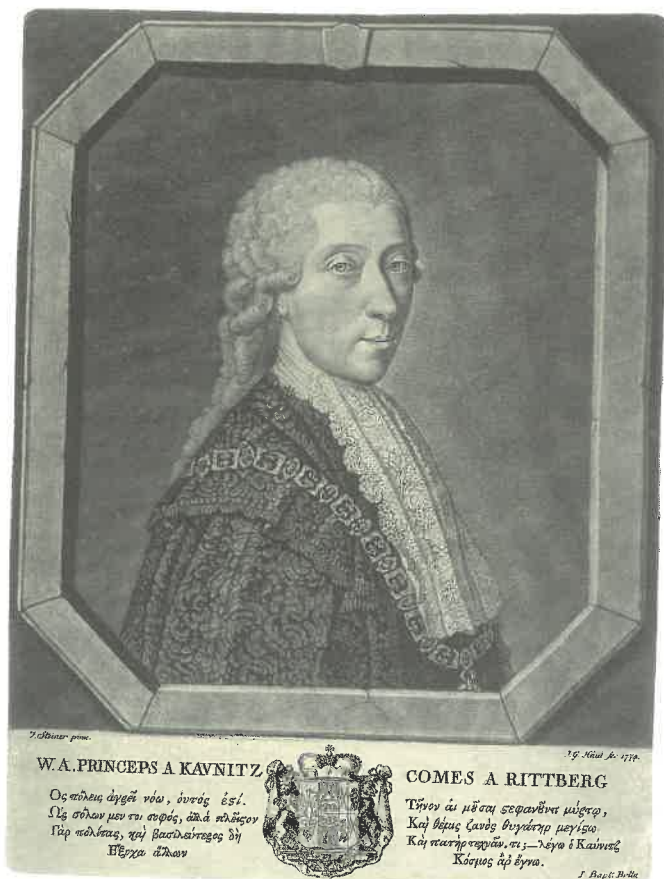
A jozefinus politika hazánkban a rendeletek visszavonásával látszólag dicstelen véget ért. Ezt erősíthette, hogy visszanyerték befolyásukat a rendi érdekeket képviselő hivatali szervek, számos előjogukat szereztek vissza a földbirtokosok. Pozitív tényt jelenthetett ezzel szemben, hogy visszaállt hazánk különleges, alkotmányos különállásként jellemzett jogállása a Habsburg Monarchián belül. A nyelvrendelet hatálytalanítása a nemzeti fejlődés elől hártott el komoly akadályt. A rendeletek visszavonása ellenére többé nem szerezhette vissza korábbi hatalmát Magyarországon az egyház. Nem törhette meg a rendeletek visszavonása a gazdaság és a szellemi élet előrelépését sem. A hazai magyar ajkú polgárság gyengesége miatt a polgári-nemzeti fejlődés nem nélkülözhetette a birtokos nemesség műveltebb, Nyugattal kapcsolatot tartó rétegének s a nagyrészt belőlük sarjadt megyei-városi értelmiségnek a közreműködését, ösztönző erejét. A jozefinizmus rendszerének veresége – az örökös tartományokhoz hasonlóan – Magyarországon sem vezetett a nyolcvanas évek fejlődési eredményeinek megsemmisüléséhez, de maga a Habsburg-abszolutizmus sem lehetett képes a magyar nemzetet válás folyamatát megakadályozni.

Az ország kormányzása (1699–1790)

A KÖZPONTI ÉS A RENDI KORMÁNYZAT

Magyarország kormánya a 18. század során jelentős változáson, fejlődésen ment keresztül. Egész Európában megfigyelhető az a különösen a század második felében felerősödő folyamat, mely a kormányzati munkában a speciális feladatokat ellátó, bürokratikus szervezett és hierarchikus rendben működő intézmények kialakulását eredményezte. A kormányzat hatásköre ugyanakkor a század során mind területi illetékességét, mind a feladatait tekintve egyre inkább kibővült. A 18. század utolsó harmadában a kormányzat intézményei a központi, valamint az országos és regionális hatáskörökön túl egészen a helyi igazgatás szintjéig, a községekig igyekeztek elérni, miközben irányító és ellenőrző szerepük lassanként az élet majd' minden területére kiterjedt.

Wenzel Anton Kaunitz arcképe.
Korabeli rézmetszet

A bővülő intézményrendszer a hivatalnokréteg szélese-
désével járt együtt, míg az egyre bővülő feladatkörök
magas szintű és sok esetben speciális szakismereteket
követeltek meg. A hivatalnoki pályafutás, az állami
szolgálat sokak számára vált az iskolai-egyetemi tanul-
mányoktól a hivatali ranglétra fokain át a nyugdíjig íve-
lő életpályává.

Magyarország kormányzati kereteit a 18. század so-
rán a hagyományos rendi alkotmány védelme és a köz-
pontosító abszolutista törekvések határozták meg. I. Lipót abszolutista törekvései, melyekhez a törökök
felett aratott győzelmek és az ország visszahódítása
szolgáltatták a vélt jogalapot, az ország fegyveres el-
lenállásába, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadság-
harcba torkollottak. A Rákóczi-szabadságharcot lezáró
szatmári béke (1711), majd pedig a Habsburgok örö-
kösödési rendje, a *Pragmatica Sanctio* elfogadása
(1722–1723) az udvar és a rendek között olyan kom-
promisszumot teremtett, mely 1848–1849-ig elkerülhe-
tővé tette az uralkodó és az ország fegyveres összecea-
pását. E kompromisszum legszebb évtizedei – különö-
sen a rendek képviselőinek szemében – Mária Terézia
uralkodására estek. A császárné- királynő főként az
osztrák örökösödési háború (1740–1748), majd pedig
a hétéves háború (1756–1763) éveiben volt ráutalva a
magyarországi rendekre, akik támogatásuk fejében
előjogaik ismételt megerősítését, sőt bizonyos refor-
mok megakadályozását is elérhették. Mária Terézia
uralkodása második felében **Wenzel Anton Kaunitz-
Rietberg** államkancellár tanácsait követve továbbra
is fenntartotta és sajátos eszközökkel meg is szilárdí-
totta a kompromisszumokra alapozott kormányzatot,
miközben mellőzte a rendi alkotmányosság alapvető
intézményeit. Az 1764–1765. évi országgyűlés után
legközelebb csak II. Lipót hívására 1790-ben gyűlhet-
tek ismét össze a rendek. Országgyűlés nélkül pedig
nádort sem választhattak, így Mária Terézia az 1765-
ben elhunyt gróf Batthyány Lajos nádor helyébe leá-
nya, Mária Krisztina főhercegnő férjét, Albert szász-
tescheni herceget nevezte ki helytartóvá, reformjait
pedig rendeletek útján igyekezett megvalósítani.
A felvilágosult abszolutizmus, vagy másképpen re-
formabszolutizmus kormányzatát fia, II. József vitte to-
vább, aki minden kompromisszumot elutasítva, ellent-
mondást nem tűrő határozottsággal adta ki sorban egy-
más után a nemesi-rendi előjogokat alapjaiban megin-
gató rendeleteit. A rendi alkotmány legalapvetőbb for-
máit is mellőzte, amikor nem koronáztatta meg magát,
és így nem tett koronázási esküt sem.

MAGYARORSZÁG A HABSBURG MONARCHIÁBAN

A 18. század során a magyarországi kormányzat intézményei jelentős fejlődésen mentek keresztül. Ezen intézmények, köztük is elsősorban a század során újonnan létrejötték, szervesen illeszkedtek a Habsburg Monarchia kormányzati-igazgatási intézményrendszerébe. Bár a Habsburg örökös tartományokat és Magyarországot *de jure* csupán az uralkodó személye, azaz perszonális unió kötötte össze, a valóságban, *de facto* ez a viszony reális unió volt. A közjogi viszonyt egyértelműen és tételesen nem is rendezték; a *Pragmatica Sanctiót* becikkelyező 1723. évi törvény is csak mintegy mellékesen említi, hogy a Magyar Korona országai oszthatatlanul és a Habsburg örökös tartományoktól elválaszthatatlanul (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) állnak az uralkodó fennhatósága alatt. Bár a magyarországi rendek folytonosan követelték és a Habsburg-uralkodók többek között koronázási hitlevelükben meg is ígérték, hogy az ország törvényeit és szokásait – a rendi előjogok mellett – megtartják, s az országot ezek szerint, magyarországi tanácsosok és intézmények útján kormányozzák, a valóságban a magyarországi kormányzat és igazgatás intézményeit a bécsi udvar, a központi kormányzat döntéshozóinak rendelték alá. A központi döntések a 18. század során az uralkodó közvetlen tanácsadó testületeiben születtek.

Mária Terézia emlékérmé az udvari hivatalok helyreállítására, 1762

Kaunitz, Wenzel Anton (1711–1794) • Maximilian Ulrich Kaunitz gróf, morva családból származó birodalmi kancellár és Maria Rietberg grófnő fia, 1764-től Kaunitz-Rietberg hercege. Halleban és Lipcsében folytatott egyetemi tanulmányait követően németalföldi, itáliai

és franciaországi utazást tett. A bécsi udvar birodalmi tanácsosa, majd torinói és párizsi követe lett, 1753-tól államkancellár. Hivatali működése során a Habsburg birodalmi felvilágosult abszolutizmus számos kormányzati reformját dolgozta ki. [KJ]

Az Erdélyi Nagyfejedelemség címere,
1765

A század első két harmadában ezek a hol konferenciának, hol bizottságnak, hol pedig küldöttségnek nevezett tanácsadó testületek sem hatáskörükben, sem pedig működésükben nem mutattak rendszerességet és állandóságot. Ezt a szervezeti hibát Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg államkancellár szüntette meg az Államtanács (*Staatsrat*) létrehozásával 1760–1761-ben. Az új központi tanácsadó testület hat tagja, köztük maga Kaunitz, rendszeresen ülésezett az uralkodó (Mária Terézia, majd II. József) elnöklete alatt, s bár illetékességük Magyarországra nem terjedt ki, gyakorta nyilvánítottak véleményt magyarországi vagy Magyarországot érintő ügyekben is.

BÉCSI KORMÁNYHIVATALOK

Magyarország kormányzatának legfelső szerve a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária volt. A korábban az uralkodó mellett egyszerű irodaként létező magyar kancelláriát 1690-ben alakították át a többi udvari kormányszerv mintájára kollegiális szervezetű központi

hatósággá. Ezentúl a magyarországi hatóságoktól a Kancellárián keresztül kerültek az ügyek az uralkodó elé, s az uralkodó is a Kancellárián keresztül bocsátotta ki döntéseit, rendelkezéseit. A Kancellária az uralkodóhoz intézett előterjesztéseiben véleményt is nyilvánított, hatásköre pedig kiterjedt az általános igazgatási, pénzügyi és hadügyi kérdésekre is. A Kancellária a középkori hagyományokat tovább folytatva hiteleshelyként is működött. Erdély központi kormányzati szerve az 1695-ben létrehozott Erdélyi Udvari Kancellária volt, azonban a Magyar Udvari Kancelláriához vagy a többi, az örökös tartományok kormányzatáért felelős udvari kancelláriához hasonló rangot és szervezeti formát csak Mária Terézia uralkodásának első éveiben kapott. II. József igazgatási reformjai során 1782-ben – a dualista állambe rendezkedést mintegy megelőlegezve – Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária elnevezéssel egyesítette Magyarország és Erdély központi kormányszervét. E kancelláriák 18. századi története, működése és politikai szerepe intézménytörténeti szempontból teljesen még nem tisztázott, annyi azonban megállapítható, hogy a Magyar Udvari Kancellária és nem kevésbé az Erdélyi Udvari Kancellária inkább a nemesi-rendi érdekek védelmében, mintsem az uralkodói abszolutizmus szolgálatában működött.

ORSZÁGOS KORMÁNYHIVATALOK

Magyarország országos kormányzati szerve az 1722–1723. évi országgyűlésen törvénybe iktatott Magyar Királyi Helytartótanács volt. Elnöke az uralkodó helytartója, azaz a nádor vagy a kinevezett királyi helytartó vagy – mint II. József idejében – a nádort helyettesítő zászlósúr (országbíró, tárnokmester). A Helytartótanács rendi kormányzati szerv, ezt tagjainak összetétele is kifejezte: meghatározott számban főpapok, fő- és köznemesek alkották a tanácsot, ugyanakkor a tanácsosok kinevezése az uralkodó joga. A Helytartótanács rendszeres üléseken, kollegiális alapon hozta döntéseit (az elnöknek döntő szavazata volt). Székhelyül Pozsony szolgált, majd 1784-ben költözött Budára. Nem tartozott a Helytartótanács illetékességébe sem a kamarai és katonai igazgatás, sem pedig az igazságszolgáltatás. Horvátország, pontosabban a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság ügyeinek intézését pedig csak az 1767 és 1779 között fennállt Horvát Tanács megszűnésével vette át a Helytartótanács. Erdélyben a magyarországi Helytartótanácsnak sok tekintetben megfelelő országos kormányszéke volt az 1695-ben felállított Erdélyi Királyi Gubernium, mely kezdetben Gyulafehérvárott működött, majd a Rákóczi-szabadságharc elől menekülve Nagyszebenbe költözött. A Gubernium hagyományos, rendi jellegét még inkább biztosította, hogy a kormányzót (*gubernator*) és a tanács tagjait az uralkodó csak az erdélyi országgyűlés jelöltjei közül nevezhette ki. Emel-

lett a Gubernium jelentős bírói hatáskört is megőrzött, és ügyintézésében is csak a század közepe után alakult ki fokozatosan a hatékonyabb munkát lehetővé tevő hivatali fegyelem és rend.

KAMARAI ÉS HADÜGYI IGAZGATÁS

A kamarai, gazdasági-pénzügyi igazgatás országos kormányzati szerve a Pozsonyban működő Magyar Királyi Kamara volt. A Kassán székelő Szepesi Kamara a Rákóczi-szabadságharc után került kamarai adminisztrációként a Magyar Kamara hatósága alá, majd a század során a Pozsonytól távolabb eső és bonyolultabb ügyintéztést igénylő területeken további kamarai adminisztrációk alakultak. II. József 1784-ben a Kamarát is Budára helyezte át, majd egyesítette a Helytartótanáccsal. Ugyanakkor a kamarai adminisztrációk szervezését is átalakította, egységesítette. Erdélyben a fejedelmi javak és jövedelmek igazgatásának országos hatósága a Kincstartóság (*Thesaurarius*), melyet II. József ugyancsak egyesített a Guberniummal. A katonai igazgatás országos szerve Magyarországon a Magyarországi Főhadparancsnokság (*General Commando in Ungarn*), mely Pozsonyban működött, majd a Helytartótanáccsal és a Kamarával együtt költözött Budára. Alárendelt területi illetékességű szervezete a hadbiztosi szervezet (*commissarius bellicus*), mely a katonaság ellátása, beszállásolása terén szorosan együttműködött az 1722–1723-ban felállított, a Helytartótanács irányítása alá tartozó Országos vagy Tartományi Biztosság (*commissarius provincialis*) szervezetével. Hasonló intézmény működött Erdélyben és Horvátországban is.

A kormányzati igazgatás rendszerét a legfelső központi szinttől az országos és regionális szinteken át a legalsó helyi szintig II. József kísérelte meg kiépíteni. A kerületi igazgatás bevezetésével Magyarországon – beleértve Horvátországot is – 1785-ben tíz kerületet, Erdélyben 1786-ban három kerületet hozott létre. Megszüntette a megyék és kiváltságos kerületek (Jászság, Nagy- és Kiskunság, hajdúvárosok), valamint a szabad királyi városok hagyományos önkormányzatát, és kinevezett királyi biztosokra bízta a regionális és helyi igazgatás irányítását. Így akarta biztosítani a központi kormányzat törekvéseinek megvalósulását az igazgatási szervezet legalsó szintjein is.

Tarpa hajdúváros címere, 1708

II. József emlékérmé a magyar lovasezred megszerzése alkalmából, 1752

Társadalomtörténet (1699–1790)

A TÁRSADALOM SZERKEZETE

A 18. századi magyar társadalom felépítését elsődlegesen még mindig a feudális jellegű kiváltságok határozták meg. Kiváltságokon alapult a társadalom felső rétegét alkotó nemesség politikai hatalma, gazdasági vezető szerepe, előjoga a közhivatalok betöltésére, kedvező helyzete a műveltség megszerzésére. E kiváltságok öröklődtek, a nemes tehát születésétől fogva rendelkezett velük, s természetesen igyekezett a kiváltságoltak körét mind szűkebben tartani. Az, hogy a hazai nemesség mégsem vált szigorúan (kasztszerűen) zárt osztállyá, 18. századi uralkodóink politikájának volt köszönhető. Mind III. Károly, mind Mária Terézia szívesen adományozott nemességet a folyamodó hivatalnokoknak, udvari szállítóknak, meggazdagodott városi polgároknak. Mária Terézia arisztokrata címek (báró, gróf, ritkán herceg) osztogatásával igyekezett minél több támogatót szerezni törekvéseinek. A lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztság kevés kivétellel továbbra is jobbágyi függésben élt. Tagjait nemcsak a munkája után fizetendő állami adók és egyházi, valamint földesúri járadékok sújtották, hanem jogi alávetettsége is: kiszolgáltatottsága a nemesi kézen lévő megyei hatóságoknak, a földesúri bíróságnak. Jelentős részük röghöz kötött volt, földesurát, faluját engedély nélkül nem hagyhatta el; vétiségei felett az úrszéken ugyancsak földesura ítélkezett. A városi polgároknak ugyan voltak kiváltságaik, amelyek révén a jobbágyok fölé emelkedhettek, gazdasági gyarapodásukat azonban nem tudták a politika színterére átvinni. Súlytalanságuk miatt a 18. század történetében csekély szerepet játszottak.

BIRTOKOSOK, NEMESEK

Bár a kiváltságok többsége minden nemest megilletett, a magyar nemesség a 18. századra meglehetősen differenciált, érdekeiben sokszor egymással szemben álló rétegekre oszlott. A nemesi társadalom csúcsán egy számban meglehetősen szűk körű arisztokrácia állt. Csoportjukat főúri címük választotta el a köznemességtől. Mária Terézia adományozásai következtében uralkodásának végére a hazai eredetű főnemesi családok száma nagyjából másfélszáz volt: 155 család, a családtagokat is számítva legfeljebb ezer fő, nem számítva viszont a kétszázat is meghaladó *indigena* (honosított) családokat, amelyek sohasem költöztek Magyarországra. A hagyományos arisztokrácia tekintélyes földbirtokkal ren-

Gróf Bánffy Dénes képmása. Martin van Meytens olajfestménye, 1770 körül

Az Andrássy család grófi diplomája,
1779

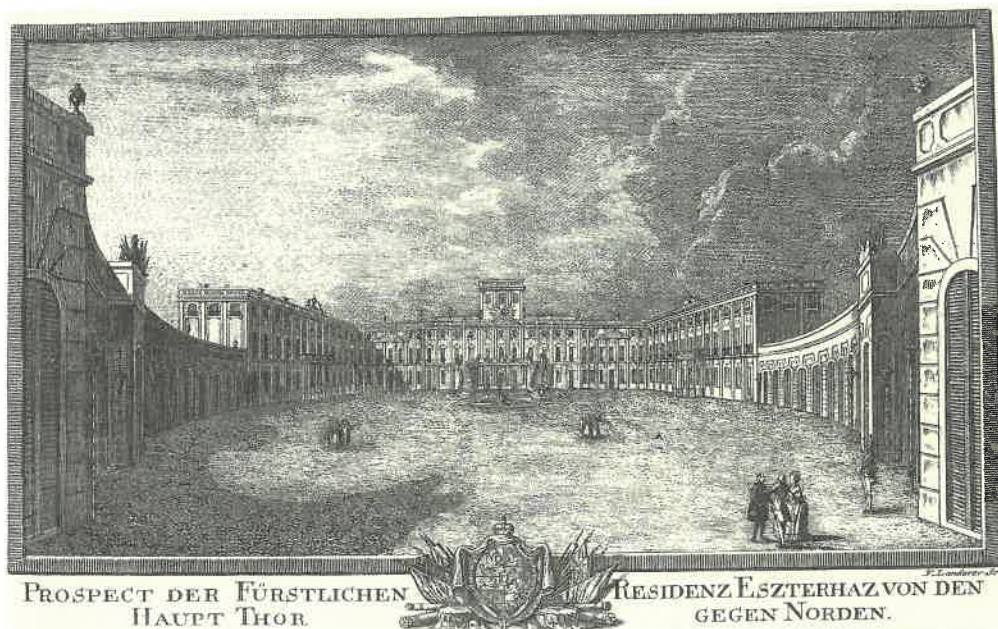
delkezett, ezen családok jövedelme százerekre rúgott. Továbbra is a magyar arisztokrácia legkiemelkedőbb családjainak jutottak az országos méltóságok (nádor, országbíró, horvát bán, az udvari hivatalok – kancellária, kamara – vezető állásai), egyre jobban kisajátították a katolikus egyház vezetői tisztségeit, de jelentős szerepet kaptak a középszintű igazgatás irányításában is (például egyes megyék örökös főispánjaként).

A török kiűzése után az arisztokrácia mégis veszített korábbi befolyásából. Az ország védelmét az 1715. évi országgyűlés állandó katonaságra bízta, ennek következtében az arisztokraták elveszítették katonai vezető szerepüket. A magasabb tiszti állások betöltéséhez már nem elegendő az előkelő születés, hanem megfelelő képzettségre is szükség volt. Hasonló változások mentek végbe a politikai életben. A 18. században megújuló államigazgatásban számítottak részvételükre, alkalmazásuknak azonban felsőbb szinten egyre inkább szakmai feltételei alakultak ki, míg középszinten a megyéket egyre jobban kezébe kaparintó köznemesség mögött szorultak háttérbe. Csökkent e réteg gazdaságirányító és társadalomszervező szerepe is. A birtokok irányítása fizetett alkalmazottak kezébe került.

A korszak arisztokráciája sorsának romlását főleg azzal próbálta meg ellensúlyozni, hogy a kormányzati központokba (Pozsonyba, később Budára, de mindenekelőtt Bécsbe) költözve részt kért az új típusú feladatokból. Az udvarhoz kapcsolódó arisztokraták magyarországi birtokaikon is hasonlóan fényes környezetet igyekeztek kiépíteni maguk köré, mint amilyent a császárvárosban tapasztalhattak. Mária Terézia uralkodása idején Magyarországon közel 200 kastély épült, a városok nagyszerű palotákkal gazdagodtak. A vidéki kastélyok a barokk főúri élet minden pompáját magukon hordták.

A magyar arisztokrácia a 18. században tehát – pozícióvesztése ellenére – megőrizte kiemelkedő helyét a társadalomban. A megváltozott körülmények, az udvarhoz való közeledése azonban azzal járt, hogy mind politikai gyakorlatában, mind életmódjában eltávolodott a köznemesség széles rétegeitől. Elidegenedése mégsem jelentett teljes szakítást a hazai érdekekkel. A korábbi évszázadoktól eltérően az arisztokrácia a 18. században ugyan nem állt a rendi függetlenségi törekvések élére, birtoka sem vált a polgári gazdálkodás bevezetésének mintaképévé, mégis, most szerzett tapasztalatainak, műveltségének volt köszönhető, hogy a 19. század elején tevékenykedő új generációjában ki tudta nevelni Széchenyi István grófot s néhány más, hozzá hasonló, az ország sorsáért őszintén aggódó arisztokratát.

A köznemesség helyzetét, vagyoni állapotát az arisztokráciánál kevésbé ismerjük. Hazánkban ugyanis a birtokos nemesség – kiváltságainak korlátozásától, mindenekelőtt megadóztatásától félve – maga akadályozta meg, hogy vagyonáról (birtokáról, jövedelmeiről) felmérés készüljön. A hazai nemesség első hitelesnek tekinthető összeírására a II. József-féle népszámlálás keretében került sor. 1787-ben az ország 8,5 millió összeírt férfi lakosából 197 ezer fő volt nemes, százalékosan 4,6%. A források alapján 700–800 családot sorolhatunk a jómódú birtokosok (**bene possessionatus**) közé, míg néhány ezer családot a középbirtokosok (**possessionatus**) közé. A hazai nemesség túlnyomó többsége (körülbelül 70 ezer család, mintegy 350 ezer fővel, a nemesség több mint 90%-a) a kisbirtokosok–földtelenek kategóriájába tartozott. Sorsukban közös volt, hogy a törvények s még inkább a vármegyei szabályzatok adót (**taksát**) róttak ki rájuk. Összefoglaló nevük így gyakran **taksás nemes** lett.

A hercegi palota Esterházán.
Rézmetszet, 1784

bene possessionatus • Jómódú birtokos nemes, aki jobbágyságát tizedével számolhatja. A réteg tagjai irányítói és hangadói voltak a vármegyék politikai életének, rendszerint közülük kerültek ki a megyei tisztségviselők, és közülük választották az országgyűlési követeket. Megyéenként legfeljebb egy-két tucat birtokos tartozott a kategóriába. [BJ]

possessionatus • (Közép)birtokos, a bene possessionatusok alatt álló nemesi réteg. A birtokos nemes kategória alsó határát az egyes megyék eltérően határozták meg s általában egy–négy igaerővel is rendelkező jobbágy vagy nagyobb számú zsellér felett való rendelkezéshez kötötték. Szerepük hasonló amazokéhoz, bár mind vagyonuk, mind befolyásuk kisebb. [BJ]

taksa (latin *taxa*, adó) • Azon szabadmenetelű jobbágyságok által fizetett adónem elnevezése, akik földesuruknak kizárólag pénzjáradékot fizettek. [BJ]

taksás nemes • Vagyontalan, jobbágyföldön gazdálkodó nemes, aki köteles az állami és vármegyei adó fizetésére. A nemesség legszegényebb rétegébe tartoztak, műveltségi szintjük alacsony volt. Politikai szerepük a vármegyei közgyűléseken való részvételre korlátozódott, ahol alapelvük kiváltságaik védelme volt. [BJ]

Magyar nemes családja körében.
Olajfestmény, 1780 körül

Marhahajcsár. Színezett
rézmetszet, 18. század első fele

Birtokos nemesnek azokat tekintették, akiknek nemcsak földjük, de rajta jobbágyuk is volt. Az ide tartozóknak egy–négy – igaerőt is birtokló – jobbággyal vagy nagyobb számú zsellérrel kellett rendelkezniük. A taksás nemesek maguk gazdálkodtak. A legszegényebb nemesi rétegbe tartoztak azok az armalisták, akiknek már csak nemesi levelük volt. Nemességükkel nem járt együtt az általuk művelt föld mentesítése a szolgáltatások alól. Ha volt telkük, azt általában megváltották a földesúri szolgáltatások alól, az állami adókat azonban továbbra is fizetniük kellett. A 18. században az armalisták sorait gyarapították azok, akik nem tudták visszaszerezni az egykori hódoltsági területen fekvő birtokaikat. Az ilyen jobbágytelken ülő nemesek gazdálkodását vagy életmódját semmi nem különböztette meg a parasztokétól.

Az eltérő vagyoni helyzet eltérő társadalmi és politikai szerepet tett lehetővé. Az egyazon nemesség elve korábban azt jelentette, hogy bármely nemes eljuthatott az országgyűlésre, betölthetett országos főméltóságot. Az országos tisztségek ennek ellenére csak kivételképpen jutottak köznemesi kézre, ugyanakkor a birtokos nemességre hárult a megyei tisztségek betöltése. (A törvények és a megyei szabályrendeletek értelmében megyei tisztviselők csak birtokosok lehettek.) A taksás nemesek politikai szerepe az évente többször összehívott megyei közgyűlésen való részvételre korlátozódott. Mivel mind tájékozottságuk, mind műveltségük alacsony, véleményüket könnyen lehetett befolyásolni. A jobbágyságtól elhatároló kiváltságaikat féltve ezen elszegényedett nemesek mindenkor a társadalmi változások s az uralkodói reformpolitika lehangosabb ellenzői voltak.

JOBBÁGYOK, PARASZTOK

Magyarország mezőgazdasággal foglalkozó népességének túlnyomó többsége (mintegy 90–95%-a, az összes népesség 85–90%-a) jobbágyi sorban élt. Szám szerint ez 8,5–8,9 millió embert jelentett. Sorsukat évszázadok óta az a nagy kelet- és kelet-közép-európai törekvés határozta meg, amely a 16. századtól kezdődően a jobbágyok röghöz kötésére és a majorságok kiépítésére irányult. A parasztság jogilag jobbágyinak számító széles tömegeit csak az ország felszabadulását követő népeségmozgás segítette időlegesen jogi és társadalmi helyzetének kedvezőbbre fordításában. A paraszt lakosság mindenekelőtt a költözés lehetőségének bővítésére és szolgáltatásainak mérséklésére törekedett. Bár törvényben továbbra sem szentesítették a jobbágyi költözés szabadságát, a hatalmas belső migráció során sokan szereztek maguknak erre jogot. A birtokosok persze ismét urukhoz és földjükhöz kötött jobbágyokká szerették volna őket súllyesztetni. A költözés joga a szolgáltatások mérséklésére is kihatott. Az alföldi településeken egyelőre nem is gondolhattak a volt királyi Magyarországon megkövetelt súlyos terhek, mindenekelőtt a kemény robot bevezetésére. A munkaerő elvesztésétől való félelem bizonyos fokig visszahatott a korábban súlyos járadékokkal megterhelt vidékekre is, ahol átmenetileg szintén mérséklődhettek a szolgáltatások.

A 18. század magyar parasztjait tehát egyrészt költözési joguk megléte vagy hiánya, másrészt földjük (telki-állományuk) nagysága alapján különböztették meg. Eszerint állapították meg állami adójukat, valamint az egyháznak és a földesúrnak járó szolgáltatásokat. Az állami adót az úgynevezett **portaszámok** szerint osztották fel először a megyék között, majd az egyes megyéken belül. A megyei portaszámot a jobbágy vagyontárgyainak alapján összeállított jegyzékek szerint állapították meg. Valamennyi jobbágyot sújtotta az egyháznak járó tized (*decima*, **dézsma**), amelyet a gabona, a bor, a juhok és a méhek után kellett leróni. A földesúri kilencedet (**nona**) néha ugyancsak dézsmának nevezték. A természetbeni járadékok különféle háztartási szükségletekkel, konyhai ajándékokkal, tűzifával egészülhettek ki. A szabadmenetelűek egy része szinte kizárólag pénzjáradékot (taksát) fizetett, amelynek összege évi 1 forinttól 10–12 forintig terjedhetett. A nem költöző, „örökös” jobbágyok munkakötelezettsége ugyanakkor szinte sehol nem maradt meg a törvényben előírt évi 52 napnál. A robotot ugyanis nem feltétlenül a napok száma szerint tartották nyilván, hanem az elvégzett munka formája és mennyisége szerint (követelmény lehetett például meghatározott szántóterület felszántása, bevetése, learatása vagy bizonyos nagyságú szőlőbirtok leszüretelése). A kötelezettségek közül legsúlyosabbnak a pénzjáradék számított, mivel a paraszt nehezen tudta azt előteremteni. Legáltalánosabb formája a **census** volt, amely egész telekre akár 3–6 forintot is kitehetett.

portaszám (latin *porta*) • Elnevezése („kapu”) utal az I. Károly király idején bevezetett kapuadóra. A 18. században az adókivetés alapja. Az országgyűlés az országos adót az egyes megyék portaszámait szerint osztotta fel. A megyei portaszámot a jobbágyok vagyontárgyainak alapján összeállított rovás- (*dica*) jegyzékek alapján állapították meg. Az összeírás falvanként és jobbágyonként készült. Pest megyében 2 személy, 2–4 igásökör, 2–4 hátló, 2–4 fejőstehén, 30 juh vagy kecske, 30–60 pozsonyi mérő búza vagy rozs, 20–30 urna bor, 30 kaptár méh tett ki 1–1 *dicát*. [BJ]

dézsma (latin *decima*, tized) • Szent István uralkodása óta a katolikus egyháznak a megtermelt terményekből adóként járó tizedrész. A 15. század óta a gabona, bor, bárány, kecske és méhek (méz) után kellett a jobbágyságnak beszo­l­gáltatni. A 16. században a török előrenyomulása következtében kedvelt gyakorlattá vált, hogy a püspökök az egyházi tizedet földesuraknak vagy a Magyar Kamarának adták bérbe. Így a dézsmaszedők (*decimatorok*) által begyűjtött termést azután a végvári katonaság ellátására fordíthatták. Esetenként a földesúri kilencedet (*nona*) is dézsmának nevezték. [BJ–PG]

nona (latin, kilenced) • A termények kilencedik tizede. A jobbágyok által földesuraiknak bizonyos terményeik (főleg a gabona és a bor) után adott adó. Míg a kilencedet a földesurak kapták, addig a tizedik tizedet, a dézsmát a jobbágyság a katolikus egyháznak szolgáltatotta be. Megjegyzendő azonban, hogy a törvények előírásai ellenére az ország számos területén a földesurak mégsem kilencedet, hanem a terméstől függetlenül előre meghatározott mennyiségű gabonaadót szedtek. [PG]

census • A jobbágytelek használata fejében a jobbágyok által a földesuraknak fizetett évi pénzösszeg, mondhatnánk földbér. Már a török hódoltságot jóval megelőzően is fizette a jobbágyság. Az évente általában két-három részletben beszo­l­gáltatott összeg a jobbágytelek nagyságától (egész-, fél-, negyedtelek) függött. [PG]

Délvidéki határőr katonák. Színezett rézmetszet, 18. század első fele

Az ország lakosságának növekedése, a föld és művelői arányának lassú helyreállása szabad utat nyitott a birtokosok törekvései előtt. A jobb értékesítési lehetőségekkel rendelkező nyugat- és észak-magyarországi területeken az 1740–1760-as évektől újra növekedésnek indultak a szolgáltatások. Mai szemléletünkkel szinte elképzelhetetlen az az önkény, amivel a birtokosok vagy gazdatisztjeik a szokásokat és hagyományokat megsértve raktak újabb és újabb terheket parasztjaik vállára. A jobbágyok egyre szaporodó beadványai a szántóföldi munka korlátlanságát panaszolták, de nehezményezték a hosszú fuvarozást, az uraság visszaéléseit elővételi jogával, a faluközösség által bírt haszonvételek (legeltetés, erdőhasználat) korlátozását. Hiába bízták az országgyűlési törvények a jobbágyok védelmét a megyei hatóságokra, hiába írták elő „megfelelő módon előkészített **urbáriumok**” készítését, a paraszti szolgáltatások nagyságát egyre inkább a földesúri akarat határozta meg. A 18. század közepén–második

harmadának végén Magyarországon minden jel arra mutatott, hogy a parasztság – a török kiűzését követő kedvező tendenciákon túljutva – a cseh, lengyel vagy orosz jobbágyok szinte rabszolgai értelmű jogfosztottsága felé tart.

A birtokosok és a megyék közömössége miatt a parasztok panaszaikkal egyre gyakrabban fordultak közvetlenül az udvarhoz. A királynő 1755-ben e panaszok kivizsgálásával és orvoslásával a Helytartótanácsot bízta meg, azzal a további feltétellel, hogy a határozatot neki kell felterjeszteni. Ugyanezen évben Horvátország katonai igazgatás alatt álló megyéiben (Kőrös, Zágráb) paraszt- és határőrfelkelés robbant ki, amely egyaránt irányult az állami terhek és a földesúri szolgáltatások ellen. Bár e felkelést gyorsan leverték, Mária Terézia 1756. március 5-én úrbéri rendeletet bocsátott ki három, ugyancsak Horvátországhoz tartozó, de polgári igazgatás alatt álló megyére (Pozsega, Szerém, Verőce), amelyben megszabták a földesúr által megkövetelhető szolgáltatások felső határát és megállapították a jobbágytelkek minimális nagyságát.

Sem a hatóságok, sem a nemeség nem tudott olyan törekvést felmutatni Magyarországon, amely a bécsi udvart megnyugtathatta volna a parasztság helyzetét illetően.

Szedinac Péro és társai kivégzése.
Rézmetszet, 1736

Az udvar részéről mind időszerűbbnek látszott a közvetlen beavatkozás a magyar társadalom legfontosabb adóalanyának, a parasztságnak a védelmére, adózóképességének megőrzésére. Mivel a királynőnek nem sikerült elérnie, hogy az 1764–1765. évi országgyűlés törvényben rendezze a paraszti szolgáltatások ügyét, Mária Terézia a magyarországi úrbéri viszonyokat is rendeleti úton szabályozta. Lépését elősegítette, hogy ezúttal Nyugat-Dunántúl megyéiben bontakozott ki parasztmozgalom. Ez a mozgalom távol állt a középkor nagy parasztháborúitól, s inkább jó szándékú demonstráció volt az uralkodó vélt szándékai mellett, mint valódi felkelés. A parasztek alig tettek többet annál, mint hogy gyűléseket tartottak, megtagadták a robotmunkát, földet, legelőt foglaltak vissza. Helyenként a gazdatiszteket is elverték, vagy kiszabadították elfogott társaikat. Valódi kezdeményezést az udvartól vártak. Felkelésük hatására született meg az 1767. január 23-án kibocsátott úrbéri rendelet. A rendezésnek három alapvető törekvése volt: megállapítani a paraszti telkiállomány nagyságát és a vele járó haszonvételeket, a már meghatározott telkiállományt megvédeni a földesúri kisajátítástól, végül szabályozni a telek után járó szolgáltatásokat. A járadékok alapjául szolgáló telek nagyságát – az ország tájainak eltérő sajátosságai, valamint a talaj minőségétől függően – 16–40 kataszteri holdban és 6–22 **kaszás** rétben állapították meg, amihez 3/4 kataszteri hold belső telek járt. (Akinak használatában a megállapítottnál kevesebb föld volt, töredék – 3/4, 1/2, 1/4 – telkesnek nyilvánították.) A járadékok zömét a termés (kilenced, ajándékok) és

urbárium (latin) • A földesurak és a jobbágyok közötti viszony szabályozása, a munkaerő-gazdálkodás nyilvántartása céljából készült irat. Keletkezése összefügg az egységes jobbágyság megszűnésével, a munkaerő társadalmi, vagyoni rétegződésével. Az alábbi típusú adatokat tartalmazhatja: a földesúri birtok kiterjedése, jövedelme, az úrbéres népesség, annak föld- és állatállománya, szolgáltatásai és egyéb kötelezettségeik. Az urbárium azért készült, hogy a földesúr úrbéreseket fölötti jogainak gyakorlását megkönnyítse. Urbáriumok Magyarországon a 15. századtól kezdve készültek. Korábban a szolgálonépek jogait és kötelezettségeit a kiváltságlevelek tartalmazták. A 15. század második

felétől kezdve a földesúr és jobbágyok közötti megegyezés vagy jogszokás alapján kialakult kölcsönös viszonyt, a falu igazgatásának, határháznalatának módját egyre bővülő szöveges feljegyzések foglalták írásba. A 18. századi Magyarországon igen kevés magánurbárium létezett. Így nevezték a Mária Terézia 1767. évi úrbérrendezése során az egyes falvak jobbágy lakóinak helyzetéről és kötelezettségeiről készített hivatalos okmányt is. [BJ–TI]

kaszás • Területmérték, amit a rétek nagyságának megjelölésére alkalmaztak. Általában egynapi munkával lekaszalható területet értettek rajta (másik elnevezése ezért embervágó). Nagysága vidékenként változott. [BJ]

Szombathely látképe. Rézkarc, 1791

a munka (heti egy nap ígás vagy két nap gyalogrobot, fuvar) tették ki. Pénzt a földesúr az 1 forintos füstpénzen kívül csak különleges alkalmakkor követelhetett (például országgyűlési segélyként). Töredék telek esetén a járadékok mérséklődtek.

Az úrbérrendezés végrehajtása során számos ellentmondással találkozunk. Az a szolgáltatásmérséklés, amely a dunántúli és felvidéki megyékben jelentősen enyhített a jobbágyság helyzetén, az alföldi településeken – ahol a robotnak egyáltalán nem vagy csak alig volt hagyománya – inkább súlyosbított a helyzetükön, semmint könnyített volna. Nem sikerült a teleknagyság országos szintű kiegyenlítése, bár ez éppen a szolgáltatások terén rosszabbul járt Alföldön vezetett nagyobb telkek kialakulásához. A rendelet kedvező következményei azonban mindenképpen meghaladják negatívumait. Az egész országot érintette a telkiállomány rögzítésének kimondása. Az úrbérrendezéssel megszűnt a jobbágyok úrbéres földjeinek földesúri kisajátítása. Az úrbérrendezést követően Mária Terézia alig néhány, a parasztságot érintő intézkedést hozott. A birtokosok elővásárlási jogának 1774-es korlátozását parasztjaik terményeire az ugarvetemények 1774-ben elrendelt kilenced- és tizedmentessége követte. Komoly változásokat azonban ezek a rendeletek a magyar parasztság helyzetében már nem eredményeztek.

Nem hozott alapvető változást hazánkban II. József 1785. augusztus 22-i jobbágyrendelete sem, amely a röghöz kötött jobbágyok számára megadta a költözés, a tanulás, a munkavállalás és a mesterségek elsajátításának jogát. A rendelet ugyanakkor érvényben hagyta a feudális szolgáltatások rendszerét. A paraszttársadalom fő problémája ekkor már nem annyira a föld elhagyása, hanem az egyre osztódó telkiállomány megőrzése volt.

A jobbágyrendelet javára írhatjuk, hogy megnövelte a jobbágyságból való kitörés (tanulás, mesterségválasztás) lehetőségét.

A Habsburgok 18. századi jobbágypolitikája a szolgáltatások korlátozásával, valamint a paraszti földek kisajátításának tilalmával a paraszti állapotot valamilyen örökbérlői státus felé közelítette, amelyben a járadék nagyságát immáron a föld relatív kiterjedéséhez (telekhányad) igazították. Ez a tény szakítást jelentett azzal a szokásos egyenlősdivel, amelynek alapján korábban minden jobbágyot azonos szolgáltatásra köteleztek, s elfogadta a parasztságon belüli differenciálódást, amely feltétlenül szükséges volt a gazdagparaszti, vállalkozói réteg megerősödéséhez. II. József azon kísérletét, hogy a parasztok a robotot kötelezően pénzjáradékkal válthassák meg, elsodorta a rendeletek viszsza vonása, akárcsak néhány más, a jobbágyok érdekében hozott intézkedését. Az említett jobbágypolitika mégis tudomásul vette a függőségek kölcsönössé válását földesúr és jobbágy között, ami nemcsak a birtokos számára tette kétségbevonhatatlanná jogát a járadékok behajtására, hanem a jobbágy számára is elismerte a szabad földhasználatot.

VÁROSLAKÓK, POLGÁROK

Az agrártermelés nyomasztó túlsúlya miatt a városok és a polgárság jelentősége a 18. századi Magyarországon meglehetősen szerény maradt. A gazdaságilag és politikailag egyaránt súlytalan hazai polgárság így nem tudott kitörni azon jogi korlátozások közül, amelyekben a városi állapot nem a gazdasági fejlettséget vagy a kiemelkedő népességszámot tükrözte, hanem a feudális rendi kiváltságok függvényeként jelent meg. Privilegiumok alapján tudott elkülönülni az úgynevezett szabad királyi városok meglehetősen szűk csoportja, míg szerényebb kiváltságok birtoklásával emelkedtek a falvak fölé az úgynevezett mezővárosok.

A II. József-féle népszámlálás az országban (Horvátországot, valamint Erdélyt is beleértve) több mint 600 várost talált, több mint 1,6 millió lakossal. (Mivel ez a szám a népszámlálás 8,5 milliós korabeli végeredményében szerepel, a lakosság 18,8%-át jelenti.) E városok egytizede, szám szerint 61, tartozott a szabad királyi városok közé, 485 ezer lakossal (5,6%), a mezővárosok száma 548 volt, nagyjából 1,2 millió lakossal (14%). A 18. század a városok jelentős számbeli növekedését hozta. A szabad királyi városok száma tizenkettővel, a mezővárosoké több mint százal növekedett, többnyire a volt hódoltsági területeken található települések jogainak gyarapodásával. A szabad királyi városi rangot uralkodói adomány és országgyűlési törvénybeiktatás biztosította. A közvetlen uralkodói fennhatóság magas fokú önkormányzatot, fellebbezési ügyekben külön bírói fórumot, valamint országgyűlési képviseletet jelentett. A magánföldesúri függés alól való mentesülés megszüntette a jobbágyi szolgáltatásokat is. Lakosaik között mégis kisebbségben maradtak a kézművesek, iparosok. Az 1787. évi népszámlálás a szabad királyi városokban mindössze 31 ezer „polgárt” talált (a férfi lakosság 14%-a, akik közé azonban a kézműveseken kívül a háztulajdonosokat is besorolták), de éltek ott nemesek (5,2 ezer férfi, 3,5%), hivatalnokok (2 ezer, 0,9%) is. A lakosság zömét velük szemben a paraszt és zsellér kategóriába sorolt földművesek, kézműveslegények, napszámosok, alkalmi munkások adták, akik azonban nem részesültek a kiváltságokat jelentő polgárjogokból. Az ország néhány valóban városi jellegű települését a Felvidéken és Erdélyben a bányászat, a hegyvidéki és alföldi jellegű tájak találkozásánál a kereskedelem hozta létre.

A hazai városok többségét az úgynevezett mezővárosok tették ki. Megkülönböztetésük alapja a magánföldesúri (egyházi, világi, esetleg kamarai) függés volt. A városiasodás szintjét tekintve néhányuk elérte, talán meg is haladhatta az újonnan kiváltságoltakat. Sokuk lakosságának száma is magasabb volt, mint az átlagos szabad királyi városoké. A mezővárosok többségében azonban – elnevezésüknek megfelelően – a lakosság nagy része nem tudott szakítani a mezőgazdasági foglalatossággal, iparuk pedig zömében az adott vidék mezőgazdasági termékeinek feldolgozására korlátozódott. Kézműveseik között többségben voltak a csizmadiák, takácsok, szűrszabók, szíjgyárók. Autonómiájuk szerényebb volt a szabad királyi városokénál, falusias jellegüket fokozhatta, hogy településüket nem vehették körül fallal. A legnagyobb mezővárosok – a török korban elpusztult falvak földjeinek bekebelezése révén – az Alföldön alakultak ki, számbelileg a legtöbbjüket ezzel szemben a sík vidéket övező hatalmas félkörívben találjuk, a Dunántúl nyugati szegélyétől a Felvidék nyugati részéig.

Székesfehérvár címere, 1703

A városi lakosság sem vagyoni, sem jogi szempontból nem volt egységes. A polgárjoggal rendelkezők meglehetősen zárt tömbben igyekeztek óvni kiváltságaikat és elhatárolódni a társadalom más rétegeitől. Próbálkozásuk azonban csak részsikerral járt. A vezető patrícius-családok szívesen utánozták a nemesi életformát, vagyonukat – a helyi tőkebefektetési lehetőségek alól kivonva – előszeretettel fektették földbirtok (például szőlő) vásárlásába, gyakran folyamodtak nemesi címért. Felhívította őket a városba költöző nemesek nagy száma is. A hazai polgárságtól így végül távol állt bármiféle társadalmi változtatás gondolata. A modern értelemben vett polgári gondolkodás legfeljebb egy szűk nem nemesi értelmiségi-hivatalnoki rétegben (tisztviselők, jogászok, tanítók, szabadfoglalkozású értelmiségiek, köztük orvosok körében) alakulhatott ki (honoráciorok), amely – mivel a hasonló helyzetű birtokos nemesekkel szemben tényleges fizetésére volt utalva – fogékonyabbnak bizonyult a kor új szellemi mozgalmairól, beleértve a felvilágosodást is.

Gazdaság–gazdálkodás (1699–1790)

A sárospataki szőgyártó mesterek bizonyságlevele, 1776

Bányahegyet ábrázoló asztaldísz, 18. század

Kínai tál a holicsoni manufaktúrából, 1760

IPAR, BÁNYÁSZAT

A magyarországi ipari tevékenységnek keretet nyújtó középkorias szervezettségű céhek szabályzata nem engedte meg nagyobb termelékenységű munkaeszközök alkalmazását. De nem állt rendelkezésre korszerű szak tudású iparosgárda sem: a kisszámú, javarészt textilmanufaktúra általában a földesúri majorságok csekély ipari szakértelemmel rendelkező munkásaira kényszerült támaszkodni, ezért jó minőségű, külföldön is értékesíthető terméket nemigen tudott előállítani. A Forgács János gróf által 1765-ben a Nógrád megyei Gácson alapított posztómanufaktúra azon kevés kivétel egyike volt, amelyik idővel mégis gyárrá fejlődött. Az első nagyobb magyarországi manufaktúra azonban mégsem ez volt, hanem a Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc 1736-ban megalapította saskvári kartonnyomó, illetve a szintén általa 1749-ben Holicson létrehozott majolikamanufaktúra (mindkettő Nyitra vármegyében). Ám ezekkel, valamint néhány kereskedő kezdeményezésére életre hívott textil- és bőrmánufaktúrával együtt még 1790 táján is mindössze egy tucat nagyobb üzem működött Magyarországon.

A nem céhes jellegű, tőkés üzemek száma ugyanakkor mintegy 125-re tehető, de ezek körülbelül öthatalma húsznál kevesebb alkalmazottat foglalkoztatott. Csupán hét üzem működött száznál nagyobb létszámmal. Minthogy pedig a Habsburg Birodalom némelyik kedvező ipari adottságokkal rendelkező tartományában meglehetősen jó minőségű termékeket állítottak elő kellő mennyiségben, a kormányzat arra az álláspontra helyezkedett, hogy Magyarországon – a bányászatot és a kohászatot leszámítva – az ipart kevésbé kifizetődő fejleszteni. A nemesfémek kitermelését a felségjog alapján abban érdekelt kincstár támogatta részint erdélyi, még inkább a Garam-vidéki bányákból. Ehhez kapcsolódó nemzetközi jelentőségű találmányok is születtek hazánkban. A bányavizesedés kiküszöbölésére az Osztrák Udvari Kamara által Csehországból Selmechányára hívott Hell Máté Kornél gépmester által üzembe helyezett, vízikérekkel hajtott rudaszivattyú külföldön is elterjedt. Egyik fia, Hell József Károly 1753-ban megalkotta a világ első sűrített levegővel működő vízemelőjét. Az erdélyi születésű Ignaz von Born 1786-ban bemutatott amalgamizációs találmánya pedig a fémnek a szegényebb tartalmú ezüstérből való kiválasztását szolgálta, higany segítségével.

Mintegy hatszorosára növekedett a magyarországi vastermelés a század folyamán, amit a vasszerszámok és

-eszközök iránti fokozódó igény, valamint a katonai szükségletek – a tüzérségnek munícióval való ellátása – ösztönöztek. Kedvezett ennek a fiskális érdek is, hiszen a legjelentősebb vaskohászati üzemek kincstári kézen voltak. Az 1770-ben alapított, a diósgyőri uradalomban lévő ómassai nagyolvasztót is átvette a kamara Fazola (Fassola) Henrik kovácsmestertől.

MEZŐGAZDASÁG

Az ország töröktől visszafoglalt részén kiterjedt, művelésre, legeltetésre alkalmas földek voltak, igaz, ritka településhálózattal. Ezért a földbirtokosok és a kormányzat igyekeztek adó- és egyéb kedvezményekkel csalogatni a földműveseket, akik az ország sűrűbben lakott peremvidékeiről is érkeztek, de igen nagy számban jöttek a Kárpát-medencével keletről és délről határos területekről, s ugyancsak sokan jöttek a Német-római Birodalom több tartományából.

A földművesek munkája nyomán mocsarak lecsapolásával, parlagok feltörésével újabb nagy kiterjedésű területek váltak termővé, s elterjedtek a kapás növények (burgonya, kukorica, dohány) is. A kormányzat járt elől példával. A töröktől 1718-ban visszafoglalt Temes-vidéket Temesi Bánság néven 1778-ig nem magyar kormányzék, hanem az Udvari Kamara felügyelete alá helyezték. Arra törekedtek ugyanis, hogy e terület ipari növények meghonosításával az összbirodalmi gazdasági érdekeknek megfelelően kamatozzék: az osztrák és cseh tartományok textiliparát részben onnan látták el nyersanyaggal.

KERESKEDELEM

Magyarország gazdasági termelésének a Habsburg Birodalom áramkörébe való bekapcsolási szándéka persze csak úgy lehetett sikeres, ha annak érdekében módosították a kereskedelmi feltételeket is. 1754-től kezdődően olyan vámrendszert alakítottak ki, amely fenntartotta ugyan a Magyarország és az örökös tartományok közötti belső vámhatárt, de a vámtarifát az adott terület szempontjából fontosnak vagy szükségtelennek ítélte áruféleségek szerint állapította meg. Ennek következtében a hazánkban származó mezőgazdasági cikkeket – melyekre a Habsburg Birodalom többi tartományának szüksége volt – olcsón lehetett kivinni az országból. Mindezek fejében alacsony vámtétellel hozták Magyarországra a Habsburg Birodalmon belül előállított iparcikkeket, melyek közül a földműves eszközök mezőgazdaságunk fejlődése számára nélkülözhetetlenek voltak. A külső vámhatáron keresztül szállított árukért ki- és befelé egyaránt magas összeget kellett fizetni, mert a Birodalom gazdaságának egészét igyekeztek védeni a külföldi versenytől.

Mária Terézia tallérja, 1746

Ez a vámpolitika a magyarországi ipart többnyire kétségkívül sújtotta, a gazdaság egészét tekintve azonban nem eredményezett hátrányos helyzetet, hiszen a mezőgazdasági kivitel kifejezetten támogatta. A kormányzat gazdasági elképzelésének megfelelően – nálunk csakúgy, mint a birodalom egyéb területein –, akár a többi ágazat rovására is, azt fejlesztette, amihez megvoltak az adott helyen a feltételek. Ennek következtében a magyarországi kivitel zömét agrártermékek tették ki. A század első felében továbbra is a szarvasmarha (a göboly) volt a legkelendőbb: évente mintegy hatvan-ezret adtak el belőle, javarészt alföldi, görög és örmény kereskedők bérelte legelőkről származókat, főként az örökös tartományok piacain. A Habsburg és az Oszmán Birodalom között a pozsareváci béke (1718) nyomán kötött kereskedelmi szerződés értelmében ugyanis török fennhatóság alá tartozó alattvalók kedvező feltételekkel kereskedhettek Magyarországon. Második helyen a bor-kivitel állt. A bor egyik igen fontos vásárlója, Szilézia porosz kézre kerülése, továbbá Lengyelország első felosztása (1772) azonban súlyosan érintette a borexportot. Az észak felé irányuló kivitel számára mégis némi kárpótlást jelentett az Oroszország részéről a hegyaljai bor iránt jelentkező kereslet. Egyelőre még harmadik helyen, de a bácskai és bánsági természetnek köszönhetően felzárkózóban volt a gabonakivitel, ami majd a századforduló franciák elleni háborúi idején már kiemelkedő jelentőségű lesz. Ezeknél szerényebb, mégis számottevő volt a hazai gyapjú-, sertés- és nyersbőr-, viasz-, méz-, valamint a hamulúgkivitel. Az utóbbit gyapjúmosáshoz, illetve bőrfeldolgozáshoz használták.

ADÓREFORM

A birodalom stabilitásának alapvető feltétele volt a rendszeresen szedett állami adó, aminek java részét a nálunk 1715-ben felállított állandó hadsereg emésztette fel (kontribúciónak, azaz hadiadónak nevezték). Mint-hogy a nemesség továbbra sem vállalt részt az adózásból, változatlanul a nem kiváltságoltakra hárult annak egész terhe. Főképp a jobbágyokat sújtotta, mert kaszárnnyák híján hozzájuk szállásolták be a katonákat, akiket

Magyar lovas gárdista. Olajfestmény, 18. század

dűlő · A határnak külön névvel jelölt része, amely rendszerint két (dűlő)út, esetleg mezsgye közé esik. A szó eredete a szántásra, a szántás által előidézett azonos irányban dőlő barázdákra utal. A dűlők az egyes gazdaságok által művelt parcellákból állnak. A dűlőket például a talajminőség, a belső telektől való távolság szerint alakították ki, annak érdekében, hogy egy-egy dűlőben lévő földek előnyös és hátrányos tulajdonságai egyformán érintsék a falu lakosait. [KGy]

Szántás és vetés. Rézmetszet, 17. század

lovukkal együtt élelmezniük is kellett. Ez volt a porció. A jobbági terheket növelték a század folyamán a Habsburg Birodalom által viselt háborúk, melyek a hadsereg igényét fedező bornak, gabonának jó piacot biztosítottak. Az eladásban érdekelt földesurak birtokaikon minden addiginál nagyobb mértékben kiterjesztették a saját kezelésben megtartott, jobbági robotban műveltetett földeket, a majorságokat. Gyakran az eladás helyszínére, az olykor távoli piacra is jobbággyával szállíttatta el, úgynevezett hosszú fuvarral áruit a földbirtokos.

A súlyos földesúri terhek miatti parasztfelkelésektől és az attól való félelem, hogy a parasztság az állami adó fizetésére képtelenné válik, beavatkozásra készítette a kormányzatot. A helyzetben a jobbágytelek birtoklása nyomán járó kötelezettségek országosan – Erdély kivételével – egységes szabályozásával igyekeztek javítani. Az úrbérrendezés a birtokos nemesség körében nagy felháborodást keltett, mert nem ismerte el az államhatárolom beleszólási jogát a jobbágy-földesúr viszonyába. Nem volt hát remény arra, hogy országgyűléssel fogadtassák el. Ezért Mária Terézia rendeleti úton vezettette be 1767-ben.

PARASZTI GAZDÁLKODÁS

HATÁRHASZNÁLATI RENDSZER

A Kárpát-medence nyugati, északi és keleti részein – a királyi Magyarországon – a településállomány és a népesség nagyrészt sértetlen maradt. Ezekben a tájakon nem változott meg az Európában évszázadok óta gyakorolt határhazsnálati rendszer, a két- vagy háromnyomásos gazdálkodás. Ebben a rendszerben a falvak lakói a faluközösség által megszabott módon és mértékben részesedtek a község határához tartozó területben és annak hasznaiban.

A határ rendszerint távolabbi részein található erdők, vizek, nádasok, legelők a közösség tagjainak osztatlan közös használatában maradtak. A falu minden lakosa szükségletei szerint részesülhetett az ott folytatott kezdetlegesebb gazdálkodási ágak – gyűjtögetés, halászat, vadászat, erdőélés, legeltetés – hasznából.

A faluközösség által egyéni használatba (és birtoklásba) engedett föld öt részből állt: *belsőtelek* – ezen épültek fel a házak és a gazdasági épületek, itt helyezkedtek el a veteményeskertek; a gabonatermesztésre legalkalmasabb határrészekben kialakított *dűlőkben* található *szántók*; a nedvesebb talajú, fűtermelésre és szénakészítésre szolgáló *rétek*; a belső telkek közelében a gabonaféléktől eltérő tenyészidejű növények (kender, len, káposzta, kukorica, dohány) termesztésére szolgáló *kertek*; valamint a határ arra alkalmas részén külön területi egységbe – szőlőhegybe vagy szőlőskertbe – csoportosított *szőlők*.

Az ország középső és déli részeinek, a török uralom

alá tartozott területeknek természeti képe teljesen eltért a fentebb említett tájakétól. A természetes növénytakaró és a vizek nyújtotta javak gyűjtögetése, a halászat, vadászat mellett az állattartásnak jutott a döntő szerep. A nagy munkaráfordítással feltört kevés szántóföldet folyamatosan szántották több éven át, majd kimerülése után **parlagon** hagyták, és újabb darabot törtek fel a bőségesen rendelkezésre álló földből. A faluközösség szerepe a határhasználat szabályozásában itt kezdeti fokon állott.

A nyomásos határhasználat

A legfontosabb földdarabok – az emberek élelmét termő szántók és az állatok takarmányozását biztosító rétek – egyéni használatát a faluközösség többféle módon szabályozta. Mindkét típusú földet esztendőnkénti **nyílhúzással** újraosztották, a faluközösség tagjainak vagyoni helyzetéhez, lényegében igásállat-állományához igazították. A 18. század folyamán az esztendőnkénti újraosztást a szántók esetében több évig tartó birtoklási szakaszok váltották fel, a réteknél azonban mindvégig fennmaradt. A faluközösség azt is előírta, hogy az egyes gazdaságok mely dűlőbe milyen gabonát vessenek, és a szántás, aratás, behordás munkafolyamatait megszabott időben végezzék. Erre azért volt szükség, mert a betakarítás után a szántók közös legelőként szolgáltak. Kétnyomású rendszerben a község rendelkezésére álló szántóföldek mintegy felét szántották, a másik fele ugaron maradt, a két határrészt pedig évente váltogatták. A háromnyomású rendszerben mind az őszi, mind a tavaszi gabona, mind pedig az ugar a földek harmadát tette ki. Az őszi vetés helyére a következő évben tavaszi került, majd a harmadik esztendőben ugaron maradt.

A parlagoló vagy talajváltó rendszer

Az elsősorban a volt hódoltsági területeken működő határhasználati rendszer csak nagy földbőség és ritka népesség mellett volt folytatható. A felszántott földet trágyázás nélkül minden esztendőben vetették egészen a kimerüléséig, majd máshol szántottak fel újabb földdarabot. A szabályozott talajváltó rendszer a 18. század folyamán a helységek nagyobb részében két- vagy háromnyomásossá alakult át.

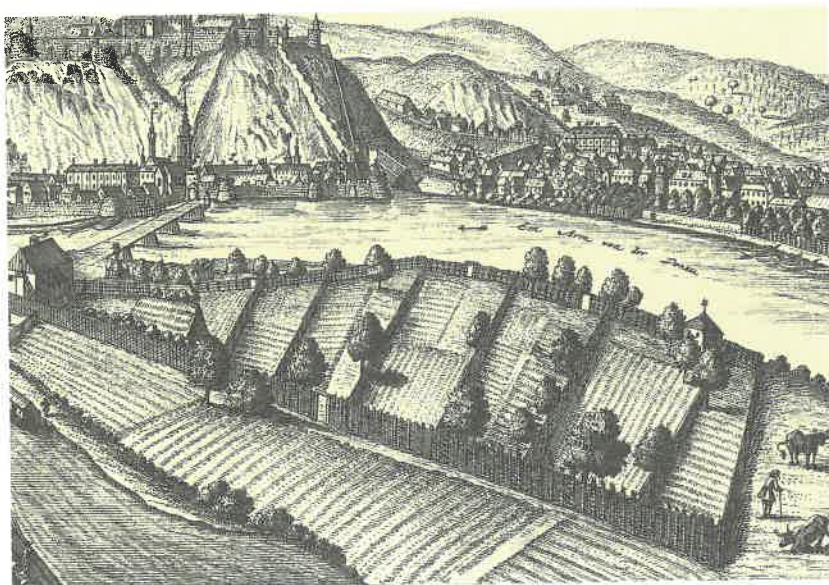
Az alföldi nagy mezővárosokban és a **szabadparaszti területeken** a földközösségtől csak lazán függő egyéni parasztbirtokok jöttek létre szabad foglалás útján. Itt a gazdálkodás fő ágát a külterjes legeltető állattartás alkotta. A tehetős gazdák – az irányításuk alatt álló közösség beleegyezésével – már a 16. századtól mezei kerte-

parlag • Egy vagy több évig műveletlenül álló szántóföld. A szláv eredetű jövevényszó eredetileg a pihentetett földet jelentette. [KGy]

nyílhúzás • Sorsolás, a szántóföldek és rétek újraosztásának módja a jogosultak között. Nevezik még nyílvonásnak, nyílvetésnek, nyílas osztásnak. A kifejezés az eljárás eredeti formájának az emléket őrzi, amikor egy-egy nyílvesszőre rótták fel az egyes földdarabok jelét, majd az érintettek húztak az egybefogott nyílkötegből. A nyílhúzásra az első adatkunk a 11. századból való. A sor-

solás módja később megváltozott, de az elnevezése nem. [KGy]

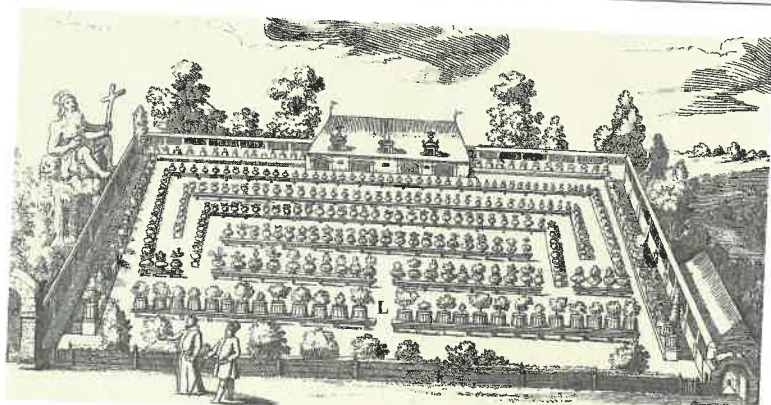
szabadparaszti terület • Rendszerint a középkorra visszamenő kiváltságok alapján magánföldes-űri függésbe nem tartozó területek, amelyek feudális terheiket katonáskodással vagy pénzzel (terménnyel) váltották meg. A 18. században ide sorolhatjuk a Jász-ságot, a Kis- és Nagy-kunságot, valamint a Hajdúságot. Ez utóbbi lakói területi nemességüket a 17. század elején kapták. Erdélyben a székelység tartozott a szabad parasztság körébe. [KGy]

Szántóföldek. Esztergom látképe. Rézmetszet részlete, 18. század

ket fogtak fel maguknak a legjobb termőképességű határrészekben. A 18. század folyamán a mezei kerteken a szántóművelés jutott túlsúlyra az állattartással szemben. A kialakuló tanya komplex gazdasági telephellyé, az egész gazdálkodás középpontjává fejlődött. Örökölhető magánbirtokká válásához azonban nagy mennyiségű egyéni munka – a földterület körülárkolása, szántóföld-feltörés, a helyben teleltetett jóság trágyáját is értékesítő földművelés, épületek létesítése, kútásás – is szükséges volt. Birtokosa számára a minden kötöttségtől, közösségi nyomáskényszer-től mentes gazdálkodás lehetőségét biztosította.

Korszakunkban a tanya azonban csak a mezei munkák idején, kora tavasztól késő ősziig volt lakott, télire a jóságokat gondozó béreseken kívül a munkaképes felnőttek is visszahúzódtak a mezővárosi belső lakóházba, amely az esztendő nagyobbik felében az öregek és gyermekek tartózkodási helye maradt.

A pozsonyi érseki palota kertje.
Rézmetszet, 17. század

Birkanyírás
ábrázolása egy holcisi
fajansztányéron

Gazdálkodás a szabad élő földön

A faluközösség közös használatában maradt szabad élő földön – erdőkön, vizekben, nádasokban, legelőkön – gyűjtögető gazdálkodást folytattak. Gyűjtöttek emberi élelemre való gyümölcsöt (vadalmát, vadkörtét, mogyorót, gesztenyét, szamócat, kökényt), gombát, sulymot, vadméhek mézét, madártojást. A jószág táplálékként füvet, szénát, lombot, bükk- és tölgymakkot. Építő- és tüzelőanyagként ágat, vesszőt, nádat, gyékényt, tőzeget, követ. Az erdők regenerációját a frissen sarjadó erdőre hajtott marhák, juhok, de főleg kecskék rágása, legelése tette szinte lehetetlenné. A faállomány nagymérvű megfogyatkozása ösztönözte Mária Teréziát az **erdőrendtartás** kibocsátására 1770-ben.

A művelt földterület változása

A 18. század folyamán a megművelt földterület több mint ötszörösére növekedett. A legnagyobb mértékű növekedés minden művelési ágban az egykori Török Hódoltság területén figyelhető meg (a megadott számadatok hektárban értendők):

	1720	1780
Királyi Magyarország	175 875	760 693
Végvári övezet	63 027	358 699
Török Hódoltság	98 777	639 244
Szántó összesen	337 679	1 758 636
Királyi Magyarország	44 279	173 286
Végvári övezet	20 449	114 177
Török Hódoltság	20 839	190 989
Rét összesen	85 567	478 452
Királyi Magyarország	19 508	22 919
Végvári övezet	4 803	19 848
Török Hódoltság	6 800	23 929
Szőlő összesen	31 111	66 696

Az eltérő történelmi sorsú országrészek között 1720-ban megfigyelhető igen jelentős különbségek a 18. század hat évtizedének békés építőmunkája során lényegesen csökkentek.

ÚJ NÖVÉNYEK A GAZDÁLKODÁSBAN

A 18. század folyamán az évszázadok óta termesztett növények mellett újabb, újvilági eredetű növények – kukorica, dohány, fűszerpaprika, burgonya – jelentek meg. E növények közös jellemzője, hogy tenyészidejük jelentősen eltért az évszázadok óta termelt gabonaféléktől: ültetésük késő tavasszal kezdődhetett, érésük pedig október végéig elhúzódott, így nehezen voltak beilleszthetők a nyomásos gazdálkodás rendszerébe. Ezért az említett növények termesztése túlnyomórészt az irtásföldeken, illetve a nyomásos rendszerben művelt szántókon kívüli kertekben folyt. A dohánytermesztés jellemző területe a szegediek által bérelt pusztahálozat volt a Dél-Alföldön. Itt a 18. század második felében a dohánytermesztésre specializálódott, nagy szakértelmet felhalmozó kertészségek jöttek létre.

ÁLLATTARTÁS, TARTÁSMÓDOK

A néprajzi kutatások három tartásmódot különböztetnek meg elsősorban annak alapján, hogy a legeltetésnek, illetve a készletezett takarmánynak milyen szerepe van az állatok élelmezésében.

A külterjes (extenzív, rideg) tartásban az állatállomány egész éven át – télen is – a legelőn tartózkodik, élelmét túlnyomórészt maga keresi meg. A ridegtartás nehéz életkörülményeket eltűrő állatfajtákat igényelt. Ilyen volt a magyar szürke marha, a parlagi ló, valamint a racka juh. A gulyák, rideg ménesek elsősorban az alföldi nagy határu mezővárosok bérelt pusztáit, külső legelőit járták. Az itt felnevelt, felhizlalt állatállomány még a 18. században is jelentős kiviteli cikke volt a magyarországi gazdaságnak.

Az igásökrök, fejőstehenek, hámos lovak istállóiban, készletezett takarmányon (szénán, illetve egyes gabonafélék szalmáján) teleltek. Élelmezésük csak tavasztól ősziig alapozódott a községi közös legelőre, illetve a gabonatermés behordása után felszabaduló ugarra. Ezt félszilaj tartásnak nevezzük.

erdőrendtartás · Az 1770-ben kiadott erdőrendtartásban Mária Terézia erdőfelügyelő alkalmazására hívta fel a vármegyéket, a kamarai birtokoknak és szabad királyi városoknak viszont elrendelte, hogy erdeikből tiltsák ki a kecskéket, méressék fel és osszák vágási szakaszokra az erdőket. A kivágott részekben magfák hagyásával, magvetéssel vagy csemeteül-

tetéssel gondoskodjanak az erdő felújításáról. A rendelet megvalósítását gátolta, hogy az erdészeti faipari oktatás csak 1770-ben indult meg a selmecbányai bányászati akadémián, az erdőfelügyelő, a térképészek alkalmazása jelentősen növelte a költségeket, illetve az, hogy a magánföldesurak nem engedtek beleszólást erdeik kezelésébe. [KCy]

Mindennapi élet (1699–1790)

Mennyezetes ágyl hímzett terítővel,
17. század

Párnahuzat úri
hímzéssel. Erdély,
17. század

chinoiserie • Kínai építészeti elemek, figurák és díszítőmotívumok felhasználásával készített dekoráció. A 18. században, a rokokó elterjedésével vált divattá. A híressé vált példák között Madame de Pompadour Bellevue-

kastélyának perzsa budoárjában vagy a potsdami Sanssouci-kastély kínai pavilonján jelentkezik a kínaias motívumok effajta játékos és igen látványos alkalmazása. [JKJ]

HÁZTARTÁSOK, LAKBERENDEZÉS

A városi polgárok házának alapterülete – a fallal övezett városok szűk kiterjedése, továbbá a belvárosi telkek magas ára miatt – viszonylag kicsi volt. A patríciusoknak a legdrágább helyeken, a városközpontban lévő, piactér közelében emelkedő házai kőből épültek, de ezek közül is csak a legtehetősebbekét borította luxus-számba menő cseréptető. A belvárosi házak zömét faszindellyel fedték, míg a szegényebb tulajdonosok külvárosi lakhelyét általában náddal vagy szalmával. A módosabbak háza nemcsak lakás céljára szolgált: az épület földszintjén utcára nyíló boltot vagy műhelyt alakítottak ki, a hátrafelé elnyúló keskeny udvaron pedig raktárat, istállót emeltek.

A lakóház bútorzata meglehetősen egyszerű volt. A fából készült székek többnyire nélkülözték a kárpitozást, legfeljebb ráterített szőnyeggel vagy párnával tették kényelmesebbé az ülőalkalmatosságot. Az egységes városi funkcionális bútortartomány szép példáiként tartunk számon néhány 18. századból fennmaradt, fából készült patikaberendezést, amilyen a kőszegi vagy a székesfehérvári „Fekete Sas” jezsuita gyógyszertáráé.

Az igényeket és lehetőségeket alapvetően a műveltségi és vagyoni különbségek befolyásolták, így aztán meglehetősen eltérő körülmények között éltek mindennapjaikat a köznemesek.

A köznemesi portától egy világ választotta el az arisztokraták városi palotáinak, illetve vidéki kastélyainak külső és belső megjelenését. A kastély és kertje között nagyméretű üveges ajtók, tükrök teremtettek kapcsolatot. A kertet többnyire az általánosan elterjedt francia ízlés szerint, szabályosan alakították ki. A kor nyugat-európai divatjának megfelelően, egzotikus növényekkel (narancsos) és madarakkal (fácános) gazdagították. A divat diktálta, szinte kötelező főnemesi gyűjtőszervenvedély eredményeként létrejött könyv-, kép-, fegyver- és porcelánkollekció együtt jelent meg az Esterházy Miklós herceg építtette, magyar Versailles-ként is emlegetett süttör-eszterházai (fertődi) kastélyban. Az épületbelső fali és mennyezetképeinek kerete mindegyik harmonikusan illeszkedett a termék ornamentikájához, mintegy annak részét képezve. Angol és francia rokokó hatásra nálunk is megjelentek a külföldről behozott távol-keleties jellegű díszítő anyagok és motívumok, a **chinoiserie**, főként porcelánokon (vázák, teáskészletek), illetve papír- vagy selyemtapétákon, de még a bútorokon is. Ugyanakkor a török kiűzésével kiszorult Magyarországról a közel-keleti ízlésű szőnyegkultúra.

A kontinentális éghajlat zordabb telének megfelelően – a Nyugat-Európában jellemzőtől eltérően – a csak sugárzóan melegítő kandallók helyett nálunk a mázas cserépkályhák terjedtek el.

A lakóépületek bútora nemcsak a vagyoni különbségeket, hanem az eltérő rendi helyzetet is mutatja. A barokk főúri kastélyok berendezése is megújult a műbútorasztalosok által az uralkodó stílusban készített berendezési tárgyakkal. A birtokos nemesség udvarházaiban az évtizedeken, évszázadon át felhalmozódott berendezés nem kelt egységes képet, szedett-vedettnek tűnik annak ellenére, hogy egy-egy újdivatú bútor, étkészlet is felbukkan. A városi polgár lakása is még inkább a korábbi évszázadok zsúfoltságát idézi, a reprezentáció újabb kellékei azonban, mint például a pohárszékek, már körükben is megjelennek.

A kastélyok, paloták termeit esténként gyertyákkal világították meg, melyeket aranyozott, ezüst vagy bronz gyertyatartókban, illetve kristálysillárokon helyeztek el, de léteztek hársfából faragott vagy fémvázon stukkó-maséból mintázott, aranyozott falikarlámpák is. Mindezek fényhatását a többszörösére növelték a hatalmas falitükrök. Faragott és intarziás díszbútorok, kínai mintára készült lakk-kabinetek, bronzveretű komódok és asztalok, berakásos nagy ruhásszekrények egyaránt megtalálhatók voltak e környezetben. A drága fafaragás helyett a 18. században egyre inkább a stukkó és a masé alkalmazása terjedt el. Az előző időszak ékszeres és leveles szekrényeinek utódaként immáron kombinált írószekrényt használtak: az alul három-négy nagy fiókos, furnérozott vagy intarziás komódot, amelyen az írólap lehajtásakor feltárltak a papír és írószer tárolására szolgáló apróbb fiókocskák és kicsi polcok.

A kisnemesi lakóépület a parasztházakhoz hasonlított; legfeljebb több szobából és kamrából állt, s esetleg nagyobbak voltak a hozzá csatlakozó istállók, pajták. Nem téglából, hanem erdős vidékeken fából, másutt agyagból építkeztek, nád- vagy szalmafedélt alkalmazva. A nem különösebben értékes, festett fabútorzatot az előző századi formahagyományoknak megfelelően, többnyire virágmintákkal díszítették. A mennyezetes ágyak közelében új elemként olykor spanyolfalat is be-

Díszterem a noszvaji kastélyban

Kétajtós ruhásszekrény, 1770 körül

Kisnemesi kúria.
Alsócsernáton

Magyar úr és szolgálja.
Olajfestmény,
18. század eleje

Dolmány, 18. század

állítottak. A korábban kizárólag tárolásra használt láda mellett a 18. században meghonosodott a szekrények, üveges almáriumok, pohárszékek használata. A társasjátékok szolgáló kártyaasztalokon kívül a biliárd elterjedésével néhol biliárdasztallal is lehetett találkozni. A falakon tükrök, képek függtek. A katolikusoknál a falra akasztott feszület mellé gyakran szentképet és ereklye-, illetve szenteltvíztartót is helyeztek.

A parasztság, illetve a kismanesség körében a 18. században még mindig a láda volt a fő bútor. A homlok-lap mezőin a 17. századi díszítő stílus folytatódik, gyakran leegyszerűsödve. A tehetősebb mezővárosi rétegek megrendelésre készült ládáin a 18. század második felében szélesebb körűvé vált a házasságkötés évének és a menyasszony nevének megörökítése. A fennálló ruhásszekrények századunkban még csak a Dunántúl északi részén jelentek meg a parasztházakban. A felsőbb rétegek körében egyre inkább terjedő almáriumok, pohárszékek – egyszerűbb, festett és faragott puhafa kivitelben – megjelentek a mezővárosi, falusi lakosságnál is. Ilyenekből főként Erdélyben maradtak fenn szép példányok. Az ágyat a katonaság gyakori pusztításaival terhes korábbi századokban pusztán az ágyneműt hordozó állványnak tekintették, nagyobb becse az „ágyi ruháknak” volt, ez vált rangjelzővé. A 18. század békés évtizedeinek eredményeként a század második felére vált az ágy is presztízsbútorrá, amelyet az egyre több helyen megjelenő mennyezetes és tornyos nyoszolyák jeleznek.

ÖLTÖZKÖDÉS

A ruhatár összeállításának többféle európai mintája közül Magyarországon kétféle modell élt, többé-kevésbé függetlenül az egyén rendi, vagyoni helyzetétől. A nemesség alsóbb és a parasztság felsőbb rétegeiben általánosan jellemző volt, hogy a házasságkötéskor egész életükre szólóan egyszerre, a házasságkötéskor állították ki ruhatárukat. A hazánkban is létező, de kevésbé gyakori másik eljárásra az egyes ruhadarabok rövid ideig történő használata, valamint folyamatos pótlása a jellemző.

A testi ruhákat többnyire házilag állították elő a felsőbb rétegek számára is, ezekkel alig lehetett a társadalmi különbségeket kifejezni. Voltak azonban a ruhatárnak a rendi elkülönülés jelzésére alkalmas da-

rabjai: a látványos, ünneplő felsőruhák. Itt sem a szabás, a forma jelentette a lényeges eltérést a nemesség és jobbágyosság öltözeke között, hanem a ruha anyaga.

A főnemeselek a 18. század elején a „nájmódi”, a nyugati divat felé fordultak, de a nemesség alsóbb rétegei a régi, esetleg többszörösen is örökölt ruhahatárakat használták. A század közepétől a polgárok és a jobb módú parasztok szintén ilyen „nemesi” öltözetben jártak. Ennek lényege, hogy a hatóságok által korábban tiltott öltözetet – mint például posztóval borított bőrruhát – is hordhattak már, a posztóborítás pedig drága, többnyire kék színű angol posztóból – fajlondis – készült. A tájilag eltérő jegyeket mutató „népviseletek”, viseletcsoportok kialakulása is a 18. század elején kezdődött.

Az öltözködésben az előkelők által hordott ruházat volt mindenkor hatással – az anyagi és társadalmi korlátok szabta mértéken belül – az egyéb rétegekére. A 18. századi Magyarországon ráadásul még tájak és etnikumok szerint is némileg eltért a viselet.

A férfiak öltözete megtartotta a lovas katonai, huszáros külső lényegesebb elemeit, szabásában és díszítésében viszont alkalmazkodott a francia divathoz. Ennek megfelelően, a felöltve vagy panyókára vetve egyaránt viselhető prémszegélyes, eredetileg bő esésű mentét – amit bogláros, utóbb zsinóros mentekötőszíj fogott össze – combközépig megrövidítették, szárnyait lekerekítették és annyira megkarcsúsították, hogy legfeljebb a mellen lehetett összegömbölni. Az alatta viselt dolmány is kurtább és testhez simulóan feszes lett. S mennél inkább megrövidítették a dolmányt, annál jobban látszott a feszes nadrág felső szára, amit – a mentéhez és a dolmányhoz hasonlóan – egyre gazdagabban díszítettek vitézkötésnek is nevezett zsinórozással. S mivel ezt a ruhadarabot társaságban már nem vetették le, az alatta viselt, addig is jól látható, kitömött, dús zsinórozású, pitykével kirakott dolmányt mindinkább vékony, hímzett vagy selyem brokátból varrták. A derékon széles zsinórövhöz csatolt bőrszíjon szablya függött. A nyusztprémes, kócsagforgós zacskós kucsmát, majd pedig a magas posztó süveget a 18. század közepétől kezdve nálunk is elterjedő parókára vették rá. Az akkoriban divatos nyugat-euró-

Női, férfi és fiú díszruha, 18. század közepe

Hímzett cipő, 18. század

Ráday Pálné, Mányoki Ádám
festménye, 1726–1727

Francia divatú női
díszruha, 1760 körül

pai kalapformák viszont nem honosodtak meg Magyarországon.

Az előkelő hölgyek öltözetének szabását még nagyobb mértékben befolyásolta a francia divat. Ruhájuk – mely már látni engedte a kebel felső részét – fűzője csúcsban végződött, ami összeszorította a derekukat, s amely alól a szoknya a derékra kötött párnácskákból lefelé kerekén szélesedve omlott alá bokáig. Hazai jelleget egyedül az előző korszakból továbbra is megőrzött díszes kötény kölcsönzött e viseletnek, amihez több, bő ráncú alszoknyára, valamint egy abroncsos, kosárforma merevítőre is szükség volt. Az alszoknyák és a fellettük viselt selyemszoknya megfelelő tartása céljából a derék vonalára nagy kapcsot varrtak, s arra akasztották a szoknyák korcát. Az ingváll, halhéjas bordázatának köszönhetően, szintén feszesen állt. Az asszonyok a hajukba csipkéből vagy paszomántból készült kis kerek, hímzett vagy bogláros főkötőt, a lányok pedig szintén ékes pártát tettek. A hazai női hajviseletre egyáltalán nem voltak jellemzőek a párizsi rokokó gyakran túlzottan mesterkélt frizurakölteményei, sokkal visszafogottabb volt azoknál.

A városi asszonyok a kötényt a harangszoknya helyett bő ráncú szoknyához hordták, s a század második felében csakúgy, mint a nemeseknél, körükben is elterjedt a csipkés vagy rojtos díszítésű vállkendő. Lábukra finom bőrből készült csizmát húztak, amint a férfiaknál is ez idő tájt szorította ki a rövid szárú, úgynevezett delisarut a térdig érő, kemény szárú csizma.

A szegényebb városiak öltözete alig tért el a parasztságtól. Ők kénytelenek voltak beérni a „törött”, azaz szücsdísz nélküli, egyszerű subával, a lábukon pedig bocskorral. Nagy részük majd csak 1790 körül, a II. József rendszerével szemben kibontakozó általános nemzeti felbuzdulás hatására ölt – a nemesekhez hasonlóan – zsinóros ruhát. A református lelkészek azóta is magyaros motívumú öltözetet viselnek.

ÉTKEZÉS

A korszak egyik legfontosabb változása, amely legelőször a felsőbb társadalmi rétegek körében mutatkozik meg, az étkezések napi rendjének átalakításában jelentkezett. A középkorban a napi két étkezés volt jellemző, délelőtt tíz óra tájban az ebéd, illetve valamikor délután a vacsora. Erről a kétszeri étkezési rendről tértek át az újkorban a háromszori étkezési rendre, amely reggeliből, a déli órákban elfogyasztott ebédből és az esti vacsorából állt. Az újítás az ekkoriban népszerűvé vált kávé fogyasztása köré csoportosított ételekből, kenyérfélékből és hozzávalókból állt. A parasztság az étkezések rendjénél fenntartotta a téli-nyári megosztást, és a téli időszakban a napi két étkezés gyakorlatát.

A külföldi hatások rányomták bélyegüket az ételekre is. Nálunk is elterjedtek a levesek, s azokkal együtt honosodott meg a mélytányér használata, ami – miként a tálak és a lapostányérok is – hovatovább nemcsak ónból, hanem fajanszból, illetve a század második felében a jobb módúak körében mindinkább elterjedő porcelánból készült.

Immáron nem kizárólag négyszögletű, hosszúkás, hanem a közvetlenebb társalgást lehetővé tevő kerek, illetve ovális asztalnál is étkeztek. Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor *ebéden négy, vacsorán három tál ételről* tudósít. Kastélyokban, palotákban – kivált ünnepi alkalmakkor – pedig még jóval több fogást találtak fel, mint a szerény udvarházban, ahol *az ebéd csemegéje a hófehér komlós cipó, a háziasszony sok szép erényeinek főbbike* volt.

Az ételeket valamivel enyhébben fűszerezték, mint korábban. 18. századi szakácskönyvek tanúsága szerint terjedőben voltak a mártások és a káposztából, borsóból, lencséből, tökből, labodából (spenót) készült főzelékek. A salátákat egyre kevésbé édesen, már mézzel való ízesítés nélkül tálalták. Új szokás volt a citromhéj ízesítésként való használata finom metéltre vagy kockára vágottan levesbe, illetve édességhez. E században terjedt el a levesekhez készített vajás rántás. Ekkor honosodott meg nálunk a kandírozás, a konfektkészítés, s szintén ekkortól kezdve használtak élesztőt a tészták készítéséhez és kovászt a kalácshoz. Egy 1753-ból Sárospatakról való szakácskönyv szerint már fagylaltot is csináltak tejből, szózott jéggel vagy hóval fagyasztva.

Ahogy korábban török, úgy ekkor valószínűleg bécsi hatásra bővült az édességek választéka: többféle tésztáról, kásáról, tortáról, bélesről, gyümölccsel készült ételről, liktáriumról (gyümölcsíz, lekvár) van hírünk.

A felsőbb társadalmi rétegekben a 18. században tűnik fel a szalonna egy részének kisütése és a zsiradék olvasztott zsír formájában történő tárolása, valamint a lisztes rántás készítése. Ezekkel a jelenségekkel az újkori magyar konyha későbbi két jellegzetes vonása bukkant fel.

A paraszti kultúrában is jelentkezett két fontos újítás: a kukoricából készült ételek fogyasztása és a paprika fűszerként történő használata. Ezekről viszont a felsőbb társadalmi rétegek zárkóztak el. A kukoricától való tartózkodás részben ennek ínségeleddel jellegével függött össze, részben pedig azzal, hogy a magasabb társadalmi rétegek más régi, középkori kásnövény – például a köles és az árpa – fogyasztásával is felhagytak. A tört paprika pedig olyan hangsúlyosan paraszti fűszernek számított a kortársak szemében, hogy ezért nem fogyasztották, s csak hús mellé adott savanyúságként barátkoztak meg vele a század vége felé.

A 18. század első felében a kukoricát már minden országrészen (az Alföld belseje és a klimatikusan alkal-

Mária Terézia mokkaskészlete

Az ínyenc. Olajfestmény, 18. század

matlan magashegy zónák kivételével) termesztették emberi fogyasztásra is. Kásákat, pépeket, süteményeket készítettek belőle. Erdélyben terjedt el leghamarabb, és a felhasználása is itt vált a legszélesebb körűvé.

A burgonya magyarországi termesztését először egy német telepes falu, Vérteskozma határából említik. A felvilágosult abszolutizmus által kifejtett sokoldalú állami propagandával támogatva – az Alföldet kivéve – országszerte megindultak a burgonyatermesztési kísérletek. Az északi, kárpáti területen már az 1780-as évek-re a lakosság fő tápláléka lett.